

901
U-23

~~A~~ 9

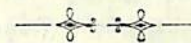
1882

961
5-232
48

ՊՐՈՖ. ԷՂՈՒԱՐԴ ՄԱՅԷՐ.

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Պատմա-փիլիսոփայական

Ուսումնասիրութիւն.

Խմբագրութեամբ

Գ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆԻ

Թարգ. ռուս. թ. հրատ.

Գ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

1912 թ.

1
1004
17740 g

ԽՄԲԱԳՐՈՂԻՑ

Պատմափիլիսոփայական այս փոքրիկ ուսումնասիրութիւնը բաղկացած է երկու որոշ մասերից. բացասական-քննադատական, որտեղ էդ. Մայերը քննութեան է առնում պատմափիլիսոփայական ուղղութիւններից յատկապէս Կ. Լամպրեխտի այսպէս կոչուած «Նոր պատմագիտական մեթոդը» և այդ մեթոդի նկատմամբ դալիս է բացասական հետեանքների. իսկ երկրորդ մասում շարադրում է իւր երկարամեայ պատմագիտական աշխատանքներից հանած եզրակացութիւնները. ուրիշ խօսքով տալիս է իւր պատմափիլիսոփայութիւնը:

Այս թարգմանութիւնը տպագրութեան յանձնելուց մեզ ամենեւին յետ չի պահում այն միտքը, որ այդտեղ արտայայտուած մի քանի մտքերին—յատկապէս քննադատականի մասում—մենք համաձայն չենք. որովհետեւ հաստատ համոզուած ենք, որ պատմականփիլիսոփայական հարցերի լուսարանութեանը մեծապէս նպաստել կարող է Մայերի այս գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնը: Տեկտի ծանօթութիւնները, որոնք մեծ մասով վերաբերում էին գերմանական մասնագիտական գրականութեան—մենք յարմար համարեցինք չթարգմանել: Թարգմանութիւնը մանրամասն համեմատուած է տեկտի հետ, մտքերն ու տերմինները ճշտուած են:

Գ. Ալբուհեան.

18 ապրիլի 1912.

Էջմիածին.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Էլէքտրաշարժ տպարան Մ. Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի.

I.

Պատմութիւնը սխատեմատիկ գիտութիւն չէ. նրա խնդիրը տեղի ունեցած դէպքերի հետազոտութիւնն ու կենդանի նկարագրութիւնն է: Այդ պատճառով ինչպիսի յատուկ նպատակ էլ որ դնի այս կամ այն պատմաբանը. իւր համար, պատմութիւնն երբէք չի կարողանայ հրաժարուել եղակի գործօնների անվերջ բազմազանութիւնից:

Սխալ կլինէր մտածել, իբր թէ պատմական մեթոդի միութիւնը կարող է տալ պատմագիտութեանը սխատեմատիկ ամբողջականութիւն: Այդպէս մտածել կնշանակէ չափազանց մեծացնել այս մեթոդի դերը: Պատմագէտի աշխատանքն ամեն անգամ անմիջական կախման մէջ է գտնուում հէնց նիւթից: Թէ ինչպէս այս կամ այն դէպքում առաջ տանել հետախուզութիւնը և ձևակերպել հետեանքները,—դրա համար պատմագրութիւնը մշակել է յատուկ եղանակներ և կանոններ, որոնց մենք տալիս ենք «պատմական մեթոդ» ընդհանուր անունը: Բայց մեծ սխալ կլինէր մտածելը, իբր թէ բաւական է միտքը պահել այդ կանոնները պատմաբան լինելու համար, և իբրև թէ պատմական հետազոտութիւն անելը կարելի է սովորիլ մեթոդաբանութեան պառագրաֆներով: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ դա անկարելի է, և այս տեսակէտից պատմութիւնը այլ գիտութիւնների, գեղարուեստների և ընդհանրապէս մարդկային ստեղծագործութեան բո-

լոր արտայայտութիւններէ հետ ունի ընդհանուր վիճակ, նոյն իսկ այնպիսիների հետ, որոնք առաջին հայեացքից թուում են արհեստ։ Այս բոլոր շրջաններում ուսուցիչը կարող է միայն դեկլարել աշխատանքը, իսկ աշխատել սովորեցնելը նա չի կարող։ Կարելի է իհարկէ փորձառութեան ենթարկուել հմուտ ուսուցչի ձեռքի տակ՝ հետազոտութեան արտատաքին տեխնիկական եղանակի կողմից, բայց ամենագլխաւորը—նիւթի մէջ թափանցելը, պատմական պրոբլեմներ դնելը և նրանց վճռել կարողանալը—այդ բոլորը կախուած է բացառապէս հետախուզողի անհատական ստեղծագործութիւնից։ Ուսուցիչը կարող է ցոյց տալ ճանապարհը, հասկացնել աշակերտին որ և է դժուար խնդրի այս կամ այն կերպ ձևակերպելը և վճռելը, ինքը կատարելով այդ աշակերտների առաջ բայց սովորցնել նրանց պատմական աշխատանք ստեղծել, նոյնպէս անկարելի է, ինչպէս անկարելի է սովորցնել յայտնագործել փիլիսոփայական իդէաներ կամ բնութեան օրէնքներ, կամ սովորցնել մառմատի կտորները ղեղարուեստական արտադրութեան փոխել, ձայները դարձնել մելոդիաներ, նոյն իսկ, վերջապէս, եթէ կամենում էք, համեղ կերակուրների պատրաստել։ Ամեն տեղ տեխնիկայի հետ պէտք է միացած լինի ստեղծագործող ինքնուրոյնութիւնը, թէպէտ վերջինս կարող է զարթնել արտաքին ներգործութիւնների ճանապարհով, սակայն նրա ներքին էութիւնը բոլորովին անմատչելի է մեր իմացութեան և հանդիսանում է յետագայ անալիզներին այլևս չենթարկող առաջնական գործօնը մարդկային բնութեան մէջ։

Նայած այն հանգամանքին, թէ ինչքան բան է ներմուծում այդ անհատական ստեղծագործութիւնն իրանից, մենք տարբերում ենք մարդկային գործունէութեան արդասիքների մէջ անթիւ քանակութեամբ զանազան աստիճանաւորումներ։ Մարդու գործունէու-

թիւնը և արտադրութիւնն այնքան բարձր է և այնքան աւելի գնահատելի, որքան դժուար է նրանց մի ընդհանուր չափի տակ բերել։ Այս կէտը բոլորովին աչքաթող է անում մատերիալիստական տեսութիւնը։

Բայց սկզբից և եթ սահմանելով պատմութիւնը որպէս անվերջ, եզակի, երբեմն տեղի ունեցած ֆակտերի մասին եղած գիտութիւն, մենք սրանով արդէն ըստանեցինք նրան ուրիշ օբյեկտների ուսումնասիրութեամբ զբաղող մարդկային գիտութեան այլ ճիւղերից։ Այդպիսով արդէն ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում նրա էութեան և յարաբերութեան մասին դէպի ուրիշ գիտութիւնները։

Երբ պատմաբանը դիմում է այս հարցերի լուսաբանութեան, նա արդէն դուրս է գալիս իւր իրաւասութեան իսկական սահմաններից, ճիշտ այնպէս, ինչպէս գեղարուեստագէտը, որ աշխատում է բացատրել գեղարուեստի խնդիրները և էութիւնը և մարդու վրայ թողած նրա ազդեցութեան պատճառները։ Այս բոլորը այնպիսի խնդիրներ են, որոնք մտնում են փիլիսոփայութեան մէջ և նրանց պատասխանը կարող է տալ միմիայն փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւնը։ Ուստի այս խնդիրների մէջ կարելի է լինել ոչ այնքան տեղեակ, բայց չնայած դրան լինել լաւ պատմաբան և ընդհանրապէս, ամենապարզ տեսական իմացութիւնները դեռ զբաւական չեն այն բանի, որ դրանց իւրացնող մարդը որ և է արժէք ունի որպէս պատմաբան։ Կարող է նաև պատահել, որ պատմաբանի դաւանած տեսութեանը չհամապատասխանի իւր իսկ զբաւ պատմութեանը և որ իւր մեթոդի մասին սխալ հայեացք կազմած լինի։ Եւ դա շատ հասկանալի է, որովհետեւ այս երկու խնդիրները վերաբերում են գիտութեան երկու էապէս տարբեր շրջաններին։

Բայց և այնպէս պատմաբանը անհամեմատ աւելի մեծ պահանջ է զգում պարզելու այս խնդիրները, քան

նկարիչը. քանդակագործը և բանաստեղծը: Ես ինքս մօտ քսան տարի առաջ շօշափել եմ այդ խնդիրները իմ «Հին պատմութիւն» աշխատութեանս I-ին հատորի ներածութեան մէջ. և այդ արեւ եմ ոչ այնքան փիլիսոփայական հետաքրքրութիւնից դրդուած, որը ես դէպի նրանց վաղուց եմ տածում, որքան զուտ գործնական պահանջից՝ բաժանել պատմութիւնը, յատկապէս հնագոյնը, սկզբունքային սահմաններով ուրիշ՝ նրան ազգակից գիտութիւններից և ամենից առաջ մարդու մասին եղած այն ընդհանուր գիտութիւնից, որին իմ կարծիքով ամենից լաւ յարմար է գալիս մարդասիրութիւն (անտրոպոլոգիա) անունը, թէև ուրիշները նրան կոչում են հասարակագիտութիւն (սոցիոլոգիա):

Այն ժամանակ, այսինքն սրանից քսան տարի առաջ, այդ պրորէկտներն ընդհանրապէս գեռ այնպիսի հետաքրքրութիւն չէին շարժում, որ նրանք այժմ ունեն: Բայց այնուհետև նրանց նշանակութիւնն աւելի աճեց և ամբողջ տասնամեակի ընթացքում նրանք շատ տաք վիճաբանութիւնների առարկայ եղան: Յայտնի է, նոյն իսկ, որ վերջին ժամանակներս փորձ արուեց բարեփոխելու ամբողջ պատմութիւնը նոր տեսական հայեացքով և այդպիսով կառուցանելու նոր պատմահայեցողութիւն, որի կողմնակիցները պնդում են, որ միմիայն դա կարող է համարուել իսկապէս գիտական և համապատասխանող ժամանակակից գիտութեան խորաթափանց տուեալներին. մինչդեռ հին պատմական դպրոցը նրանք արխիւ են ձգում, յայտաբարելով նրան յետամնաց և ոչ գիտական:

Թէպէտ մանրամասնութիւններ մէջ նոր տեսութիւնները շատ զօրեղ տարբերում են միմեանցից, բայց նրանց հիմքում կայ մի ընդհանուր միտք, որ կազմում է, այսպէս ասած, նրանց բոլորի կորիզը: Այս տեսութիւնները փոխ են առնում բնագիտութիւ-

նից գիտութիւն գաղափարի ըմբռնումն և պնդում են, որ նախկին պատմահայեցողութիւնները անհամապատասխան են գիտութեան հասկացողութեանը: Սակայն դրանից չի հետևում, որ կամ բնագիտութիւնից փոխ առած գիտութեան ըմբռնումն ճիշտ չէ, կամ շատ նեղ է, հետևապէս և պէտք է բարեփոխուել, ընդարձակուել, և կամ թէ պատմութիւնը «գիտութիւն» չէ, որը իսկապէս պատմաբանի համար միենոյն է. նրա համար բաւական է և այն, որ պատմութիւնը գոյութիւն ունի: Բայց նոր տեսութիւնների ներկայացուցիչները բացարձակօրէն պնդում են, որ մինչ այժմեան պատմութիւնը սխալ ճանապարհի վրայ էր, որ պատմութիւնը, ինչպէս և բոլոր հումանիտար գիտութիւնները պէտք է բարեփոխուեն բնական գիտութիւնների փայլուն օրինակով:

Բոլոր բնական գիտութիւնները, գոնէ տեսականապէս, առաջնորդում են օրինակափութեան իդէալով: Բնական գիտութիւնները նպատակ են դրել յայտնաբերելու խիստ անհրաժեշտ պատճառական կապակցութիւնները, որոնք ամեն ժամանակ անփոփոխ կրկնւում են բոլոր երևոյթների մէջ: Նոր տեսութեան ներկայացուցիչները պահանջում են նոյնը նաև հումանիտար գիտութիւններից, մասնաւորապէս պատմութիւնից: Պատմութիւնը նրանց կարծիքով պէտք է բաց անէ օրէնքներ, մատնացոյց անի այդ օրէնքների արտայայտութիւնը մասնակի դէպքերում: Այս ձևով նոր տեսութիւնները հասցնում են պատմական եզակի գործօնները լոկ նիւթերի հասարակ ժողովածուի և պահանջում են պատմաբանից, որ նա չսահմանափակուի միայն հաղորդելով և փաստերի լոկ նկարագրութեամբ, այլ հետեցնի նրանցից մարդու պատմական կեանքի յաւիտենական օրէնքները, որոնց վերաբերեալ եզակի գործօնները կը ներկայանան լոկ որպէս իլլիւստրացիաներ:

Այս հայեացքից հետևում է հրեք հիմնական դրու-
թիւններ, որոնցով նոր տեսութեան ներկայացուցիչ-
ները ցանկանում են զրոյի հաւասարեցնել ամբողջ
հին պատմահայեցողութիւնը:

I. Պահանջում են միանգամայն դուրս ձգել պատ-
մական հետազոտութիւնից, կամ եթէ այդ անհնար է
իրագործել մեր ժամանակակից գիտութեան սահման-
ներում, գոնէ հնար եղածին չափ յետ մղել բոլոր ան-
հատական մոմենտները, որոնց նոր պատմա-
հայեցողութիւնները չեն տալիս ոչ մի նշանակութիւն,
այն ինչ մինչ այդ նրանց համարում էին պատմու-
թեան պրոցէսսի մէջ առաջնակարգ կարեւորութիւն ու-
նեցող ֆակտոր:

Այդ անհատական մոմենտները հետեւեալներն են.

1. Պատահականութիւն,—այս խօսքի լայն
իմաստով:

2. Ազատ կամք, որ դնում է իրեն համար որոշ
նպատակ և աշխատում է համաձայն դրանց ուղղել
դէպքերի ընթացքը և նոյն իսկ այն դէպքում, երբ չի
հասնում այս կամ այն նպատակներին յամենայն դէպս
ակտիւ կերպով աղդում է պատմութեան էվոլյուցիայի
վրայ: Ազատ կամքի ճանաչելը, որպէս պատմութեան
գործօն մի կողմից և նրան հերքելը միւս կողմից հիմ-
նուած է այն գերի վրայ, որ ունի անհատը պատմու-
թեան մէջ:

3. Ի դէպ և բը, այսինքն հայեացքներն ու մտա-
պատկերները, որոնք իշխում են մարդկանց մտքերի
վրայ որոշ շրջանում և ազդում են առանձին անհատ-
ների արարքների վրայ:

II. Հակառակ հին դպրոցին, որ առաջնակարգ
տեղ էր տալիս անհատական կարողութիւններին, նոր
տեսութիւնները պատմական նշանակութիւն վերա-
գրում են միայն մասսայական և տիպիկական
երևոյթներին, պնդելով, որ մարդկութեան պատմու-

թիւնը պէտք է լինի բացառապէս մարդկային հասա-
րակութիւնների և սոցիալական խմբակցութիւնների
պատմութիւն: «Պատմութիւնը որպէս գիտութիւն ունի
իւր ուսումնասիրութեան առարկան մարդկային հա-
սարակութիւնը և նրա մէջ տեղի ունեցող փոփոխու-
թիւնները»—ասում է Բարտը: Էմպիրիկ պատմու-
թիւնը նման նկարագրական բնական գիտութիւննե-
րին, ուսումնասիրում է մարդկային հասարակութեան
մէջ միայն մասնակին, առանձին կողմերը, մինչդեռ
պատմութեան փիլիսոփայութիւնը ուսումնասիրում է
նրանց հիմնական ձևերը, «հասարակութեան տիպերը»
և «նրանց էվոլյուցիայի օրէնքները»:

«Երբ սոցիոլոգիան վերջնականապէս մշակութեան
կենթարկուի,—ասում է նոյն հեղինակը, նա կնոյնանայ
պատմութեան փիլիսոփայութեան հետ. այս երկու դիս-
ցիպլինները տարբերում են ինկապէս միայն անու-
նով: Սա իհարկէ բոլորովին հետևողական եզրակա-
ցութիւն է. երբ այն պատմութիւնը, որը մենք ճանա-
չել ենք մինչև այժմ, վերջնականապէս ոչնչացւում է,
ի հարկէ, բնական է, որ նրա հետ պէտք է ոչնչանայ
նաև այն գիտութիւնը, որը զբաղւում է հէնց պատ-
մութեան էական խնդիրների ուսումնասիրութեամբ,
այսինքն պատմութեան փիլիսոփայութիւնը. այս դէպ-
քում նրա տեղը պէտք է բռնի մարդաբանութիւնը կամ
հասարակագիտութիւնը:

Թէ ինչպիսի հասարակական խնդիրներով զբը-
խաւորուպէս և նոյն իսկ բացառապէս պէտք է դրադ-
ուի պատմութիւնը, այդ հարցի վերաբերմամբ, ինչ-
պէս յայտնի է, կարծիքները խիստ տարբերում են:
Նոր ուղղութեան հետևողներից մեծաւոյն մասը մտա-
նացոյց է անում տնտեսական դասակարգի բը,
նրանց էվոլյուցիան և իրար մէջ տեղի ունեցող կռիւ-
րպէս միակ առարկայ, որի վրայ արժէ պատմա-
բանների ուշադրութիւնը զբաւել գիտութեան Ժա-

մանակակից դրութեան մէջ: Եւ այս գործօններից հետեւում են արդէն սոցիալական կեանքի միւս կողմերը՝ քաղաքական և կրօնական, այն ինչ առաջ նրանց տալիս էին առաջնակարգ տեղ: Իսկ նոր ուղղութեան պատկանող պատմաբանները, այս բառի նեղ իմաստով, ինչպէս օրինակ Լամպրիստը, պատմութեան գլխաւոր առարկան համարում են հիմնական սոցիալական միութիւնները ազգութիւնն երբ և, նրանց, որպէս մասսաների, զարգացումը:

III. Բայց որովհետեւ մասսաները կազմւում են անհատներից, այդ պատճառով հասկանալի է, որ նոյն իսկ նոր տեսութիւնների ամենամոլիւսագի կողմնակիցներն անգամ առանց անհատների չեն կարող կառավարուել: Սակայն, եթէ անհատներին նշանակութիւն տալիս են, դրա պատճառն այն է, որ այդ անհատները նոր պատմահայեցողութիւնների մէջ առաջ են դալիս, ոչ թէ այն կողմերով. որոնցով նրանք հէնց անհատներ են, այսինքն ոչ թէ իրենց ընտրող, առանձնայատուկ զօծերով, ոչ որպէս ինքնուրոյն մեծութիւններ, որոնց ազատ կամքն ակտիւ կերպով որոշում է պատմութեան ընթացքը, այլ միայն որպէս տիպեր, այսինքն որպէս էակներ պայմանաւորուած մասսայական երևոյթներով և սոցիալական էվոլյուցիայի ընդհանուր օրէնքներով, որպէս մէկը՝ պատահականօրէն բարձրացած մասսաների ընդհանուր մակերևոյթից:

Եւ նոր տեսութիւնների ներկայացուցիչները հոգեկան գործօնների նշանակութիւնն, ի հարկէ, բացասել չեն կարող, որովհետեւ այնպիսի պատմութիւն, որի մէջ փոխանակ ցանկութիւնների, մտքերի և կամքի ակտերի տեղ դեր խաղալ կարողանային ուղեղում տեղի ունեցող քիմիական և մեքենայական պրոցէսներ, դեռ գրուած չէ և չի յանդգնիլ գրելու նորաձեւութեան սիրահար պատմաբաններից նոյն իսկ ամենահամարձակը. դրա համար ամենից առաջ պէտք էր հնարել նոր լե-

զու: Սակայն նոր տեսութեան կողմնակիցները համարում են կասկածից դուրս, որ բոլոր հոգեկան պրոցէսները արտայայտւում են օրինաւորութեամբ, իսկ նրանց ենթարկուող կարեւոր նորմաները ձեւակերպւում են հոգեբանութեամբ:

Այսպիսով այս տեսութիւնների հայեցակէտով պատմութիւնը, ինչ չափով նա ընդհանրապէս ուշադրութեան է առնում անհատներ, ոչ այլ ինչէ, եթէ ոչ գործնական հոգեբանութիւն. և եթէ նա անկարող է լիովին հասնել իւր նպատակին և դատապարտուած է մշտապէս անկատար ֆալու և հետևապէս հոգեբանութեան անարժէք իլլիւստրացիա լինելու, այդ բոլորն առաջանում է բացառապէս այն հանգամանքից, որ մեր ձեռքի տակ եղած նիւթը, ինչքան էլ նա հարուստ լինի, երբէք չի կարող տալ մեզ լիակատար, ամբողջական գիտութիւն:

Բայց էապէս առանձին անհատները նոր տեսութեան կողմնակիցների կարծիքով չափազանց քիչ նշանակութիւն ունեն մասսաների հետ համեմատած և այդ պատճառով արժանի չեն գիտական հետազոտութեան օբյեկտ դառնալ: Պատմութեան իսկական առարկան պէտք է լինի մասսաների հոգեբանութիւնը, սօցիալ-հոգեկան գործօնները: «Սոցիալ-հոգեկան էվոլյուցիայի ֆազիսները, — ասում է Լամպրիստը — հետևում են մէկ մէկու որոշ կարգով. նրանց փոփոխութիւնը պայմանաւորուած չէ ոչ մի մասնաւոր, անհատական մոտիւններով, այլ հետևանք է ամբողջ ժողովրդի հոգեկան էներգիայի անընդհատ զարգացման. այնպէս որ իւրաքանչիւր ֆազիս ծագում է իւր նախորդից պատճառական անհրաժեշտութեամբ: Այստեղից պարզ է, որ սոցիալ-հոգեկան էվոլյուցիայի ֆազիսները հանդիսանում են ընդհանրապէս իւրաքանչիւր ազգային պատմութեան ֆազիսները. նրանք տիպիկական են. հետևապէս ոչ թէ քաղաքական

անցքերը, այլ սոցիալ-հոգեկան գործոնները պէտք է հիմք ընդունել ամեն մի ժողովրդի պատմութիւնը շրջանների բաժանելիս: Ինչպէս յայտնի է Լամպրեխտը պնդում է այս ֆակտորը գլխավորապէս գերմանական պատմութեան նկատմամբ, բայց ընդունելով, որ նրանք անփոփոխ կրկնում են իւրաքանչիւր ժողովրդի պատմութեան մէջ, նա հէնց դրանով յաւակնում է բանալու ընդհանրապէս բոլորովին նոր դարադուլի պատմական գիտութեան մէջ: Նա տարբերում է հետեւեալ կուլտուրական դարեշրջանները:

1. Անիմիզմի, 2. Սիմվոլիզմի. 3. Տիպիզմի. 4. Կոնվենցիոնալիզմի. 5. Ինդիւիդուալիզմի. 6. Եւթամանակալից-սուբյեկտիվիզմի դարաշրջաններ:

Մարդկային հոգու զարգացման այս վեց դարաշրջաններին Լամպրեխտի կարծիքով լիովին համապատասխանում են տնտեսական պատմութեան հետեւեալ շրջանները. համայնական նուաճողական տնտեսութիւն (կոլեկտիւ օկկուպացիա), անհատական նուաճողական տնտեսութիւն (ինդիւիդուալ օկկուպացիա), համայնական բնատնտեսութիւն, (կոլեկտիւ բնատնտեսութիւն) ինդիւիդուալ (մասնաւոր) բնատնտեսութիւն, կոռպորատիւ փողային տնտեսութիւն (գիւղի և ցեխեր), ինդիւիդուալ փողային տնտեսութիւն:

Ահա այս բանաձևների մէջ են ամփոփում նոր պատմաբանները պատմութեան անվերջ և բազմաոսկի բովանդակութիւնը. և սրա համար նրանք դուրս են ձգում պատմութիւնից կենդանի պատկերները, առաջ քաշելով նրանց տեղը դժգոյն տեսիլներ և անորոշ ընդհանրացումներ:

Բայց եթէ նոյն իսկ այս տերմինները յաջող ընտրուած էլ լինէին, այսինքն եթէ համապատասխանէին աւելի որոշ պատկերացումների, այս դէպքում ևս

մենք շատ քիչ բան կշահէինք: Այս հասկացողութիւնները չափազանց ընդհանուր են և այդ պատճառով երբեք չեն կարող արտայայտել ամբողջ իրական կեանքի բազմաթիւ երևոյթները: Սակայն այդպէս է մեր ժամանակը. նա մի առանձին եռանդով փարւում է տերմիններին և մի պարզամիտ ինքնախաբէութեամբ կարծում է, որ խօսքերի կուտակումը դիտութեան հաւասարազօր է: Այսպէս օրինակ, մի քանի քաղաքատնտեսներ առանց հանաքի կարծում են, որ իրենց բնական, փողային և վարկային տնտեսութիւն սխեմայով, յաջողուեց արդէն թափանցել պատմական պրոցէսի դադունիքի մէջ և խնդիրը լուծել մի հատիկ բանաձևով: Ամենին կասկած չկայ, որ մօտիկ ապագան կընծայի մեզ դեռ շատ բանաձևներ նման Լամպրեխտի ոգով գրածների, որոնք իրենց հերթին ոչ պակաս լայն ժողովրդականութիւն կվայելեն. և շատ հասկանալի է թէ ինչու, չէ՞ որ դա մեծ չափով հեշտացնում է, եթէ միայն բոլորովին աւելնորդ չի դարձնում պատմական փաստերի ուսումնասիրութիւնը. նա միևնոյն ժամանակ ներշնչում է նման բանաձևեր իւրացրած մարդուն դերազանցութեան զգացումներ շրջապատի նկատմամբ: Ներազդոյն աշխարհայեցողութեան» բարձրութիւնից այդպիսի մարդն արհամարանքով է նայում «յետ մնացած» մտքերին, որոնք դեռ շարունակում են քայլել հարթուած ճանապարհով, անկարելի են համարում հրաժարուել փաստերից:

Բայց դժբախտութիւնը հէնց այն է, որ նոյն իսկ նոր պատմաբաններից ամենամոլեռանդներն անգամ պատմութիւն գրելիս չեն կարողանում բաւականանալ այս բանաձևներով, թէպէտ այդ բանաձևերը կպցնում են որպէս մակդիրներ իրանց գրած պատմութիւնների գանազան բաժանմունքներին. չեն կարող նրանք նաև սահմանափակուել միայն մասսայական երևոյթների նկարագրութեամբ: Այս պատճառով Լամպրեխտի «Գերմանա-

կան ժողովրդի պատմութիւնը» էապէս շատ քիչ բանով է տարբերուում իւր նախորդներից: Նիւթը այնտեղ բաժանուած է ըստ վիճակի արտաքին գէպերի, այնպէս որ շրջանների բաժանման հիմքում դրուած է նոր ուղղութեան հետեւողներին այդքան անտանելի միկնոյն քաղաքական պատմութիւնը: Այդ կարելի է տեսնել հետեւեալ վաղեմի յիշատակութիւններից. կոիւ հռոմէացիների հետ, ազգերի դադմակաութիւնը, կարողութիւնները, Հին Ռիւսի պետութեան հիմնուելը, կայսրութեան վերահաստատութիւնը: Այնուհետեւ նիւթը դասաւորուած է նոյն իսկ առանձին կայսրների անունով, որի ընթացքում մանրադիր վերլուծութեան է ենթարկուում իւրաքանչիւրի անձնաւորութիւնը: Վերջապէս քաղաքական պատմութեան նուիրումը գլուխներին հետեւում է ընդհանուր այնպէս, ինչպէս նախկին պատմական գրուածքներում, պետական կազմին, տնտեսական յարաբերութիւններին, իւրաքանչիւր էպօխայի կուլուրային նուիրուած գլուխները: Եւ չնայած դրան, նոր տեսութիւնները զեռ շարունակում են պնդել իրենցը: Մենք արդէն վերեւ բերեցինք Լամպրիտի խօսքերը. «սոցիալ—հոգեկան էվոլյուցիայի ֆազիսները տիպիկական են և դրա համար էլ նրանք են և ոչ թէ քաղաքական գէպերը, որ պէտք է հիմք ընդունել իւրաքանչիւր ժողովրդի պատմութիւնը շրջանների բաժանելիս»: «Որովհետեւ, շարունակում է նա, սոցիալ—հոգեկան էվոլյուցիայի ֆազիսները պատմութեան մէջ արտայայտուած են տիպիկականը, այդ պատճառով ակնյայտնի է, որ նրանք պէտք է ուսումնասիրուեն մասնաւորից, անհատականից առաջ. միայն այն ժամանակ կարելի է այդ անհատականը և եզակին կատարելապէս ուսումնասիրել պատմական օրէն, այսինքն ընդհանուր պատճառական կապակցութեամբ»:

Այս խօսքերի բացատրութեան համար կրեւիմ

այստեղ Լամպրիտի դեռ մի քանի հայեացքները, որոնց նշանակութիւնը այն բանի մէջն է, որ նրանք, թէպէտ մի քանի փոփոխութիւններով ընդհանրապէս հիմամեծ, լայնածաւալ ժողովրդականութիւն են վայելում և երբեմն նոյն իսկ համարուում են անվիճելի: 1897 թ. Լամպրիտը գրում էր. «Կարող է արդեօք եզակիի ուսումնասիրութիւնը գիտական համարուել. ահա սկզբունքային մի խնդիր, որին ես հակառակ հին դպրոցի, բայց գիտութեան դադափարի մասին եղած հասկացողութեանը ընդդէմ համաձայն պատասխանում եմ որ ոչ ոք, ոչ: Գիտութեան նպատակն է ոչ թէ եզակի գէպերի հետախուզութիւնը և ոչ էլ երեւան հանելը երեոյթների ինչ բանով իրարից տարբերուելը, այլ այն, թէ ինչն է նրանց կապակցում միմեանց հետ: Ուրիշ խօսքով գիտութեան նպատակն է առաջ բերել անհամար, բազմաթիւ եզակի փաստեր, որոնց մենք գիտում ենք թէ բնութեան և թէ պատմութեան ընդհանուր հասկացողութիւնների սիստեմի մէջ: Գիտութեան այս բնորոշումը նոյնքան յարմար է պատմութեանը որքան և իւրաքանչիւր գիտութեան: Ապացոյց այն բանի, որ այստեղ ևս կարելի է մասնաւոր գէպերը բարձրացնել ընդհանուր հասկացողութիւնների աստիճանին, ծառայում է պատմագիտութեան այն ուղղութիւնը, որ ելնում է հետեւեալ հայեացքից. տիպիկական երեոյթներն ունեն պատմութեան մէջ անհամեմատ մեծ նշանակութիւն, քան եզակիները, անհատականը. դա պատմագիտութեան նոր ուղղութիւնն է: Նա տեսնում է պատմութեան էութիւնը և նպատակը ոչ թէ պատմական զարգացման արտաքին կողմերի նկարագրութեան մէջ, այլ էվոլյուցիայի տիպիկական ֆազիսների. վերջինների էլ առանձնաշատկութիւնը այն է, որ նրանք հանդէս են գալիս պատմութեան մէջ ոչ թէ եզակի օրինակներով, այլ մասսաներով: Միայն և—

1004
044

դադարի փաստերի լարերն թոսից ազատուած պատմութիւնը կարող է համարուել գիտական, այս խօսքի իսկական իմաստով: Միայն նոր ուղղութիւնն է, որ ապահովում է պատմաբանի այն անկախութիւնը, որ ընտրող է որոշ դարգացման հասած բոլոր գիտութիւններին»:

Երկու տարի առաջ Լամպրեխտի Բելովի դէմ առաջադրած չորս թեզիսներէից երկրորդը և երրորդը ասում են.

2. «Գիտական մտածողութիւնը, որպէս ընդհանրապէս մտածողութեան մի մասնաւոր տեսակը, պէտք է ուղղուած լինի բացառապէս դէպի ընդհանուրը, տիպիկականը: Այս պահանջը հաւասարապէս պէտք է տարածել թէ ընական և թէ հումանիտար գիտութիւններ վրայ: Այստեղից հետևում է, որ կուլտուրական պատմութիւնը, ինչ չափով որ նա զբաղւում է տիպիկական երևոյթների ուսումնասիրութեամբ, պէտք է դառնայ հիմնական պատմական դիսցիպլին»:

3. «Եզակին, անհատականը մատչելի է միայն գեղարուեստական պատկերացման, ուստի պատմագիտութեան համար նա կարող է ունենալ միայն երկրորդական նշանակութիւն»:

Վերջապէս առարկելով իդէաների Աստուածային գերփորձական (трансцендентъ) ծագման ուսմունքի դէմ, որ Լամպրեխտի կամայական կարծիքի համաձայն իբր թէ քարոզում է Րանկէն, նա գրում է. «Կուլտուր-պատմական մեթոդը ելակէտ ունի այն հասկացողութիւնը, որ պատմական դէպքերը պատճառի և հետևանքի մի անընդհատ շղթայ են կազմում: Հէնց դրանով նա ընդունում է բացարձակ պատճառականութիւնն նաև հոգեկան կեանքի շրջանի մէջ: Այդ ենթադրութեան օրինականութեան մասին կասկած անգամ չի կարող. իւր խնդիրներին լրջութեամբ վի-

շարհընող գիտութիւնը ներկայումս անմատչելի է առանց խիստ սրտճառականութեան սկզբունքների:

Պարզ է իհարկէ, որ պատմաբաններին բազմաթիւ անգամ առաջադրած այդ պահանջը՝ պատմութիւնն ընդունել որպէս օրինաչափ մի պրոցէսս, որը ներկայանար պատճառի և հետևանքի մի անխախտելի շղթայ, ուղղուած է ազատ կամքի և պատահականութեան դէմ—պատմութեան մէջ: Այս երկու հասկացողութիւնները նոր տեսութեան կողմնակիցները կարծիքով դռնուում են անհաշտ հակասութեան մէջ պատճառականութեան հետ, ուստի որպէս ոչ բանական տարրեր դուրս լինելով ամեն մի օրինաչափութիւնից, չպէտք է հանդէս դան պատմական փաստերի բացատրութեան ժամանակ:

Բայց ինչ էլ որ տակու լինեն նոր տեսութեան կողմնակիցները, ազատ կամքն ու պատահականութիւնը անկասկած մարդկային կեանքում հետևապէս և պատմութեան մէջ խաղում են անադին դեր: Որ ես գրում եմ այս գիրքը, այդ իմ ազատ կամքի հետևանքն է, իսկ որ ընթերցողը կարդում է, դա ամբողջովին կախում է նրա ազատ կամքից. որ անձրև եկաւ, կամ ընդհակառակն արևը լուսաւորեց, երբ ես դուրս եկայ տանից և կամ իմ գրպանում կար որոշ թուով փող և յատկապէս այս և ոչ այն դրամները, բոլորը սրանք պատահականութեան արդիւնք են:

Սակայն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այս բոլոր փաստերը ունեն միաժամանակ և իրենց պատճառները: Որ մենք ամեն մի երևոյթի վրայ նայում ենք որպէս որ և է պատճառի հետևանք, այդ մեր մտածողութեան անհրաժեշտ օրէնքն է, որը վիճել չի կարող ոչ մի մարդ, և մեզ թւում է, որ մենք անտես ենք առնում այդ օրէնքը միայն այն ժամանակ, երբ երևոյթները իրենց բացարձակ նախապատճառին, Աստծուն ենք վերադրում, որին մտածում ենք ամեն մի

պատճառականութիւնից դուրս: Կարելի է արդեօք սրանից յետոյ պատահականութիւնը կամ ազատ կամքը, որոնք ինչպէս յայտնի են փորձից, անկասկած գոյութիւն ունին աշխարհում, չենթարկուին պատճառականութեան օրէնքին, այլ ժխտելին նրան:

Եթէ լաւ մտածելու լինենք այդ խնդրի մասին, երևան կգայ, և դրա մէջ է ամբողջ արմատը սովորական թիւրիմացութեան, որ ազատ կամքի և պատճառականութեան, պատահականութեան և անհրաժեշտութեան հակասութիւնը ոչ թէ իրենց երևոյթների մէջ են գտնուում, այլ տարբեր տեսակէտների մէջ, որոնցով մենք մօտենում ենք իրերին և մեր մաքր յատկութիւններով չենք կարող չմօտենալ տարկանքներին ինչքան էլ որ մենք հակառակ լինէինք դրան:

Բոլորը, ինչ որ եղել է և գոյութիւն ունի, հէնց այդ պատճառով մեզ անհրաժեշտ է երևում. թէ մարդու որ և է վճիռը, հէնց որ նրա միտքը այդ վճռի վրայ կանգ է առնում և վերջնականապէս ձևակերպում, թէ որ և է զգայութիւնը, միևնոյն է երևան է եկել նա արտաքին ազդեցութեան տակ թէ առաջացիլ է ինքնաբերաբար, բոլոր այդ երևոյթները մենք համարում ենք անհրաժեշտ, որովհետև նրանք պարփակուած են պատճառի և հետևանքի անխախտելի կապակցութեան մէջ: Այս դէպքում բոլորովին անտարբեր կլինի, թէ արդեօք մենք մատերիալիստորէն կը բացադրենք դա և կամ կգտնենք վերջապէս հաշտեցուցիչ մի բացատրութիւն. նոյնքան անկարևոր է, թէ արդեօք մենք դրանց պատճառները կարող ենք որոշել թէ ոչ. յամենայն դէպս անպայման հաւատացած ենք, որ դրանք են պատճառները:

Բայց բոլորովին այլ են թւում մեզ երևոյթները, երբ մենք նայում ենք նրանց վրայ, ոչ թէ իբրև կատարած գործողութիւնների, այլ միմիայն կատարող: Այս տեսակէտով, այսինքն, երբ հետևանքը վերջ-

նականապէս որոշ չէ, մենք այդ հետևանքը անհրաժեշտ չենք համարում: Մենք այստեղ գործ ունենք բազմաթիւ հնարաւորութիւնների հետ և թէ որը դրանցից իրականութիւն կդառնայ, այդ կախուած է ազատ կամքից, որը կշաղատում է տարբեր շարժառիթները, դնում է իւր համար որոշակի նպատակներ և գործում է համապատասխան դրանց: Ճիշտ է որ այդ կամքը իւր հերթին կախուած է թէ սուբյեկտի հոգեկան անհատականութիւնից և թէ արտաքին հանգամանքներից. մոտիւնների կշաղատելը իսկապէս ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ այն՝ որ գիտակցութիւնը մինչ այն ժամանակ է քննում զանազան հնարաւորութիւնները՝ մինչև որ գտնի ժխական, այսինքն քիչ թէ շատ նպատակայարմար որոշում, որի վրայ էլ այս պատճառով նպատակին հասնելու համար վերջնականապէս կանգ է առնում: (Թէպէտ ուրիշ դէպքերում թոյլ և երբեմն էլ ընդհակառակն ուժեղ կամքը երբէք չի դիմում կշաղատութեան, այլ ուղղակի ենթարկում է որոշ իմպուլսի): Այդ պատճառով նա, ով ճանաչում է որ և է անհատի ընտրութիւնը և այն պայմանները, որոնց մէջ նա ապրում է կարող է մեծ հաւանականութեամբ նախագուշակել նրա արարմունքները: Բայց և այնպէս քանի որ այդ արարմունքները չեն տրտայատուել, չեն կարող համարուել անհրաժեշտ: Ես «ցանկանում եմ»-ից, որպէս մարդկային արարմունքների մերձաւոր պատճառից, մենք չենք կարող հրաժարուել նրանց վերլուծութեան ժամանակ և մեր ձևակերպող վճռի տեսակէտից երբէք չի կարելի բացարձակօրէն պնդել, որ այն կամ այն անհատը չէր կարող վարուել այլ կերպ: Իսկապէս հէնց այդ հանգամանքն է, որ մեզ հնարաւորութիւն է տալիս ազդելու ուրիշ մարդկանց կամքի վրայ:

Երբ ես վճռում եմ այս մոմենտում տանից դուրս գալու խնդիրը, այդ դէպքում իմ վերջնական վճիռը

կարող է պայմանաւորուած լինել որոշ արամադրու-
թեամբ, կամ բարեկամի խնդիրով. ես կարող եմ նոյն-
պէս, այս խնդրի որոշումը թողնել բախտի բերմուն-
քին, յետոյ իմ վրայ կարող է ազդել եղանակի որպի-
սութիւնը, վերջապէս ես կարող եմ առաջնորդուել հե-
տեկաւ ենթադրութիւններով. վերջացնեմ արդեօք ան-
յետաձգելի աշխատանքս թէ առժամանակ թողնեմ: Այն-
պատճառները, որոնք վերջնականապէս կը որոշեն իմ
այս կամ այն վճիռը, կարելի է յետոյ անսահմանօրէն
շատացնել, եթէ իհարկէ որ և է պատճառով դա կարեւոր
կը դատուի: Կարելի է նրանց փնտրել իմ հոգեկան
յատկութիւնների մէջ, երբ ես դեռ մանուկ էի, և նոյն
խիղճընից էլ առաջ իմ նախորդներից սրա կամ նրա
բնաւորութեան մէջ, ինչքան թոյլ կտան այդ միջոց-
ները: Սակայն դա բոլորովին չէր հակասիլ այն հան-
գամանքին, որ իմ վճիռը որպէս այդպիսին, էապէս
ազատ էր, որ նա ամբողջապէս կ'ախուժէր իմ
կամքից, իմ դրած նպատակից, նրանից, թէ ինչ շար-
ժառիթների ևս տուեցի առաջնակարգութիւնը: Ներքին
փորձի այս փաստից չի կարող հրաժարուել և ոչ մի մարդ
նոյն իսկ ամենամոլեռանդ գետիւմիւստն անգամ: Այս
պատճառով կեանքի մէջ մենք համարում ենք մեր սե-
փական և բոլոր մարդկային գործողութիւնների պատ-
ճառը կամքը, որը թէպէտ և որոշում է զանազան շար-
ժառիթներով, հոգեկան նախադրեալներով, արտաքին
ազդեցութիւններով, բայց և այնպէս ազատ է մնում իւր
որոշումների մէջ: Եւ հէնց նրա համար, որ մենք լինելով
միևնոյն ժամանակ արտաքին պայմաններից կախման
մէջ, ամեն րոպէ սեփական փորձով զգում ենք, որ ազատ
ենք մեր վարմունքների մէջ, մենք նրանց փոխարէն պա-
տասխանատու ենք համարում մեզ և ոչ այն անվերջ
պատճառների շարքը, որի մասին հէնց նոր խօսք եղաւ:
Սրանով արդէն առաջ է քաշուած, որպէս կեանքի ան-
հրաժեշտ գործօն, իսկական անհատական սկզբունք-

ները, որը չի կարելի ընդհանուր ձևերի մէջ ամփոփել:
Սակայն ինչ որ իրաւացի է ամենօրեայ կեանքի.
նկատմամբ, հաւասար կերպով իրաւացի է նաև պատ-
մական պրոցէսսի վերաբերմամբ, որովհետեւ վերջինս
ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի էջ մարդկային կեանքից: Եր-
կար կանգ առնել այն խնդրի վրայ, թէ ինչ նշանա-
կութիւն ունի նշանաւոր անձնաւորութիւն-
ների կամքը պատմութեան մէջ, ես միանգամայն
աւելնորդ եմ համարում. դա, ըստիս, անկնյայտնի ճշ-
մարտութիւն է: Երկրորդ Պունիկեան պատերազմը
Հանիբալի վճռի հետեանք է. Եթէ միայն պատերազմը
Ֆրիդրիխ Մեծի, 1866 թ. պատերազմը՝ Բիսմարկի:
Բոլոր այս մարդիկ կարող էին կանգ առնել նաև մի
ուրիշ որոշման վրայ, ուրիշները նրանց տեղը լինելով
այլ կերպ կորոշէին վարուել, իսկ դրա հետեանքը կլի-
նէր այն, որ պատմական դէպքերը այլ ընթացք կու-
նենային:

Մենք աշխատում ենք ըստ կարելոյն որոշել այն
շարժառիթները, որոնցով այդ մարդիկ առաջնորդուել
են իրենց վճիռների մէջ և այդ շարժառիթների վրայ
հիմնուած գնահատում ենք թէ այդ վճիռները և թէ
մարդկանց: Սակայն գլխաւոր դերը դէպքերի ընթաց-
քում խաղում են ոչ թէ մոտիւնները, այլ կատար-
ուած վճիռները և նրանցից անբաժան ոգու այն
ոյժերը, որոնցով այդ մարդիկ յաղթահարում են իրենց
ճանապարհին ընկած բոլոր խոչընդոտներին, ստորա-
դրելով վերջիններիս իրենց կամքին: Որտեղից է
նրանց այս և ոչ թէ ուրիշ որոշման բերող ոյժը և
բնաւորութիւնը, այդ մասին մենք երբէք չենք հարց-
նիլ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ գոյութիւն ունենար
այնպիսի գիտութիւն, որը դիւրութիւն տար նման
խնդիրներին պատասխանելու: Ձէ որ մենք չենք հարց-
նում Հանիբալի արշաւանքների մասին պատմելիս Ալպ-
եան լեռներով, թէ ինչպէս է գոյացիլ այս լեռնաշղթան

և թէ ինչպէս է նա ստացել յատկապէս այդ և ոչ այլ ձևը. մեզ համար բաւական է և այն, որ նա գոյութիւն ունի. ճիշտ այդպէս էլ հէնց նոր յիշած դէպքում, այսինքն այս կամ այն պատմական գործչի անհատականութիւնը հաստատուեց այն կողմը մենք չենք անցնում:

Անցնենք պատահականութիւն գաղափարին: Պատահականութիւնը և անհրաժեշտութիւնը ոչ թէ իրերի յատկութիւններն են, այլ ինչպէս և պատճառականութիւնը նրանք լոկ կատեգորիաներ են, որոնց տակ մենք դատաւորում ենք երևոյթները: Նման այն բանին, ինչպէս զգայական կեանքի իւրաքանչիւր օրյէկտը հանդիսանում է միաժամանակ իբրև պատճառ և հետևանք, որը կախուած է այն հայեցակէտից, որով մենք նայում ենք նրանց վրայ, բոլորովին նոյն կղանակով և իւրաքանչիւր երևոյթ թւում է մեզ միաժամանակ անհրաժեշտ և պատահական: Նա թւում է մեզ անհրաժեշտ, երբ մենք նայում ենք նրա վրայ այն պատճառական շարքի կապակցութեան մէջ, որի մի օղակը հէնց նա ինքն է. և նա թւում է մեզ պատահական, երբ մենք նայում ենք նրան ուրիշ պատճառական շղթայի տեսակէտով, որի հետ նա հանդիպում է միայն տարածութեան և ժամանակի մէջ և որի վրայ, շնորհիւ դրան, անում է իւր ազդեցութիւնը: Որովհետև վերջինիս չի կարելի դուրս բերել երկրորդ պատճառական կարգի պայմաններից, որովհետև դա հետևանք է արտաքին ազդեցութեան, դրա համար պատճառների և հետևանքի օրինաչափ յարաբերութիւնը պատճառական երկրորդ շղթայի մէջ խախտւում են պատահելով առաջին պատճառական շղթային: Երկրորդ պատճառական շղթայի տեսակէտից այս հանդիպումն ուրեմն պատահականութիւն է: Որ մի օր և է գիծ շարունակելով մինչև որոշ տարածութիւն պէտք է անցնեն որոշ կէտով, դա հետևում է տուեալ գծի յատկութիւնից, բայց որ այդ կէտում նա պէտք է

հատուկ ուրիշ գծի հետ, այդ նրա յատկութիւնից բոլորովին չի հետևում, թէպէտ և երկրորդ գիծը անպատճառ պէտք է անցնի միևնոյն կէտով: Եւ այսպէս մի երևոյթ երբ կոչում ենք պատահական, մենք դրանով դեռ չենք բացասում նրա կարեւորութիւնը և պատճառական պայմանականութիւնը. մենք միայն դրանով ցանկանում ենք ասել, որ նրա ազդեցութիւնը ուրիշ պատճառական շղթայի վրայ չի կարելի որպէս պատճառ դուրս բերել այդ առաջին կարգի պայմաններից:

Որովհետև կեանքն այսպիսի պատճառական անհամար շղթաներից է կազմուած, դրա համար կեանքի բոլոր դէպքերը միաժամանակ թէ անհրաժեշտ են և թէ պատահական: Վերցնենք ծանօթ մի դէպք. որոշ մոմենտում կտուրից վայր է ընկնում աղիւսը: Այս պարագան մի կողմից պայմանաւորուած է կտուրի վատ կազմութեամբ, իսկ միւս կողմից արտաքին ազդեցութիւններից (օր. քամին) հետևապէս աղիւսի վայր ընկնելը պատճառականօրէն պայմանաւորուած է և անհրաժեշտ է, ինչպէս և անհրաժեշտութիւն է այն, որ ընկնելով մարդու վրայ աղիւսը պէտք է նրան ցաւ պատճառի: Այդպէս էլ որոշ պատճառով պայմանաւորուած է և դրա համար էլ անհրաժեշտ է մի ուրիշ հանգամանք, (թէպէտ հանդիսանում է միաժամանակ ազատ վճռի արդիւնք) այն, որ ընկած աղիւսի տակով և յատկապէս նրա ընկնելու վայրկեանին անցնում է այս ինչ մարդը: Բայց այս երկու հանգամանքն և ի միաժամանակ հանդիպելը պատահական է, որովհետև մի շարք պատճառներից, որոնցով պայմանաւորուած է աղիւսի վայր ընկնելը, չի հետևում այն բանը, որ աղիւսը պէտք է ընկնէր յատկապէս այդ մարդու վրայ. նոյնպէս մի շարք պատճառներով պայմանաւորուած լինելով մարդու անց կենալը, ամենևին չի հետևում, որ այդ մարդն անպատճառ զոհ պէտք է դնար

աղիւսին, վէրք ստանար և մեռնէր, որովհետեւ նրա անցնելը փողոցով աղիւսի վայր ընկնելու հետ ոչ մի կապ չունի, մէջտեղ կայ միայն հնարաւորութիւն և այդ հնարաւորութիւնը դառնում է իրականութիւն շնորհիւ միայն այն հանգամանքի, որ երկու անկախ պատճառական շղթաներ կտրում են իրար տարածութեան տուեալ կէտում, ժամանակի միջնային մոմենտում:

Բայց մենք կարող ենք այդ խնդրին նայել լայն տեսակէտով, միացնելով մի քանի պատճառների շարքը մի ամբողջութեան մէջ. այն ժամանակ ի հարկէ, նրանց հանդիպումն մեզ կարեւոր է թւում, որովհետեւ այս դէպքում նրանք կազմում են մի սիստեմ, որի յատկութիւնից կրղիւսի այն, որ առանձին գծերը պէտք է հատուեն տարածութեան որոշ կէտում, ժամանակի որոշ մոմենտում: Եւ այս ճանապարհով մենք կարող ենք, վերջապէս, դիտել աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր երևոյթները որպէս մի ամբողջութիւն և այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ: Բայց հէնց այս տեսակէտն ունենալով էլ մենք չենք կարող պատահականութիւնից ազատ մնալ: Այս դէպքում անհատականութիւնը ենթարկում ենք ընդհանուր սիստեմի. և այն, որ եղակի երևոյթի մէջ անալիզի ժամանակ թւում է մեզ պատահական, ամբողջութեան տեսակէտից ներկայանում է խիստ անհրաժեշտ: Բայց այդ անհրաժեշտութիւնը կարող է լինել միմիայն նրանում, որ հիմա բոլոր առանձին գծերը կը կազմեն մի սիստեմ, որի յատկութիւնն ենք այնպէս են, որ բոլոր այդ գծերը կհատուեն տարածութեան որոշ կէտում. ժամանակի որոշ մոմենտում: Իրականութեան մէջ սակայն, շնորհիւ այդ բանի, որոշ պատճառական բացատրութեան մէջ եղած կապակցութիւնը երբեք չի նկատուում: Միութիւնը և անհրաժեշտութիւնը մեր մտածողութեան պոստուլատն են և լոկ, մինչդեռ աշխարհում զրանց հակառակ թագաւորում է միշտ պատահականութիւնը:

Յոճախ լսում ենք, իբր թէ մենք խօսում ենք պատահականութեան մասին միայն նրա համար, որովհետեւ մեզ մատչելի չէ երևոյթների լրիւ կապակցութիւնը և եթէ մենք ամբողջապէս գիտեհայինք նրանց փոխարարելութիւնը այն ժամանակ պատահականութեան տեղ չէր լինի և կը մնար միայն անհրաժեշտութիւնը: Սա կոպիտ մոլորութիւն է: Պատահականութիւնն երբեք չի վերանալ, որովհետեւ նա հանդիսանում է մեր մտքի համար նոյնպիսի մի պարտաւորիչ կատեգորիա եղակի երևոյթները անալիզի ենթարկելիս, ինչպիսի անհրաժեշտութիւն ներկայանում է ընդհանուր սիստեմի նկատմամբ: Բացատրենք այդ մի օրինակով. ինչքան էլ շարունակենք, թէկուզ անվերջ, մի կողմից աղիւսի ընկնելը միւս կողմից նրա տակով անցնող մարդու քայլերը պայմանաւորող պատճառների շարքը, մենք չենք կարող վերջնականապէս բացատրել այս կամ այն պատճառների կապակցութիւնը: Մարդու աղիւսով վերաւորուելու անհրաժեշտութեան մասին եղած ենթադրութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր մտածողութեան երկու պատճառական շղթան մի սիստեմի մէջ զննելու հետեանք, որի յատկութիւնով երկու գծերը պիտի հատուեն տուեալ կէտում:

Այս պատճառով պատահականութիւնը այն շրջանն է, որ բոլոր ժամանակներում ծայր է տուել ընդհանրապէս համաշխարհային երևոյթների և մասնաւորապէս մարդու կեանքին միատիկական մեկնութեան: Մարդկային միտքը պատճառական բացատրութեան իւր պահանջով չի կարող բաւարարուել նրանով, որ սր և է դէպքի առաջ դալը կախուած է երկու գծերի միայն ուղղութիւնից և ոչ նրանց յատկութիւնից. այդ պատճառով նա բացատրութիւն է փնտրում տրանսցենդենտ պատճառի, Գերագոյն էակի կամքի մէջ:

Այն էլ պէտք է նկատել, որ Աստուածային նա-

խախտամութեամբ բացատրուում են սուտորաբար մարդկային ամենակարևոր դէպքերը, մինչդեռ աննշան դէպքերը նոյն իսկ այդպիսի բացատրութեան ժամանակ շարունակուում են նկատուել որպէս պատահականութիւն: Մարդու կենսական աշխարհայեացքի համար ինարկէ, շատ էական է, կը կանգնի նա արդեօք այս կամ այն տեսակէտի վրայ, բայց պատմաբանի համար բոլորովին միևնոյն է թէ արդեօք նա որ է դէպքում պատահականութիւն, բախտ, թէ Աստծու նախախնամութիւն, «Աստծու մատը», կտեսնի, միայն թէ պատմաբանը չհրաժարուի փաստերից և նրանց չմտցնի որ և է մետաֆիզիկ սխտեմի մէջ, այլ խիստ տարբեր պատմական իմացութիւնը կրօնական աշխարհայեցողութիւնից: Ամենից պարզ կերպով նկատելի է դա՛նք և է՛նք օրինակով. մնալով հաւատացեալ քրիստոնեայ, նա երբէք չի փորձում սակայն պատմութիւնը Աստուածաբանօրէն բացատրելու, պատմութեան վրայ չի նայում, որպէս Աստուածային ծրագրի իրագործման վրայ:

Ինչէլ որ առարկելու լինեն ինձ «բացարձակ պատճառականութեան» մեթոդի կողմնակիցները, բայց ես դրականապէս պնդում եմ, որ պատահականութեան վերացումը կարող է դնուել միայն պատահական երևոյթների տրանցենդենտ բացատրութեան գնով: Եւ եթէ որ և է հայեացք տանում է անխուսափելիօրէն դուալիզմի, դա իսկապէս «բացարձակ պատճառականութեան» մեթոդն է, ոչ հակառակը:

Երևոյթների աշխարհում առաջ եկած պրոցէսսների մասին մեր ասածը իւր լիակատար ոյժը պահում է փորձի առարկաների վերաբերմամբ նաև այն դէպքում, երբ մենք ուսումնասիրում ենք ոչ թէ նրանց մէջ տեղի ունեցող փոփոխութիւնները, այլ նայում ենք նրանց վրայ որպէս լիակատար որոշուած և արդէն Լազարի կերպով և՛ իրերի: Այս տեսակէտից օրի-

նաչափ են թւում մեզ նրանց նշաններից նրանք, որոնք բղխում են այն ընդհանուր գաղափարից որի տակ մենք մտնում ենք այդ առարկաները, իսկ մնացած նշանները, որոնք յատուկ են նաև այլ, ուրիշ առարկաների և որոնք չեն մտնում տուեալ ընդհանուր սահմանների մէջ, մենք համարում ենք պատահական, եթէ մենք նայում ենք ծառի վրայ, միայն լոկ որպէս կաղնու, այդ դէպքում նրա տերևների և ճիւղերի քանակը, իւրաքանչիւր տերևի ձևը, առանձնակի թւում են մեզ պատահական, որովհետև իւրաքանչիւր առանձին տերևը կարող էր ունենալ ուրիշ ձև, կամ կարող էր բոլորովին բացակայել, որից ինարկէ ինքը ծառը չէր դադարիլ կաղնի լինելուց: Բայց երբ մենք դիմում ենք նրա հասակի և զարգացման ուսումնասիրութեանը որոշ պայմանների մէջ, այդ դէպքում իւրաքանչիւր տերևի իւր տեղում գտնուելը և նրա անհատական մեծութիւնը թւում է մեզ օրինաչափ և անհրաժեշտ: Սակայն նոյն իսկ այս տեսակէտից էլ դեռ պատահական է մնում օրինակ, այն հանգամանքը, որ մի տերև միջատների կեր է եղել իսկ միւսը կտրուել է մարդու ձեռքով, թէպէտ այս երևոյթները որպէս պատճառական շղթայի օղակներ և հետևանքներ միևնոյն ժամանակ անհրաժեշտ են:

Խնդիրը բոլորովին չի փոխուում իրերի նկատմամբ նաև գործնական տեսակէտից. իրերի բոլոր յատկութիւնները, որոնք նշանակութիւն չունեն, գործադրող նպատակի համար, մենք քննում ենք որպէս պատահական երևոյթի: Եթէ ես, օրինակ, քարը գործադրում եմ շինութեան համար, այդ դէպքում նրա բոլոր յատկութիւնները բացի նրանցից, որոնք պահանջում են շինութեան համար, ես համարում եմ պատահական, որովհետև նրանք ինձ համար կարևոր չեն և քարի ընտրութեան դէպքում ես նշանակութիւն չեմ տալիս նրանց: Եթէ ես դնում եմ գրպանս անհրաժեշտ

քանակութեամբ փող պարտքս վճարելու համար, այն ժամանակ միանգամայն պատահական կլինի այն հանգամանքը, որ դրամներէ մէկը լինի Բաղնի միւսը Սաքսոնիայի, որ մէկը կը հանի խուլ ձայն, միւսը կեղծ և այլն: Այդ բոլորը ուշադրութիւն կգրաւի թէ չէ, այդ նոյնպէս կտխուած է պատահականութիւնից. կստանաւորեօք այդ հանգամանքը որ և է նշանակութիւն և կունենայ լուրջ հետեանքներ, (օրինակ կեղծ դրամը կարող է պատրուակ լինել նրա տիրոջը մեղադրելու) այս բոլորը պատահականութեան գործեր են:

Այսպէս պատահականութիւնը թաղաւորում է աշխարհի բոլոր երեւոյթների մէջ, թէպէտ միւս տեսակէտից կեանքում առաջացած բոլոր երեւոյթները միևնոյն ժամանակ և անհրաժեշտ են: Այս երկու կատեգորիաներից որի տակ գնել այս կամ այն երեւոյթը, դա ամեն անգամ կախում է այն բանից թէ ինչպիսի կապակցութեան մէջ ենք վերցնում այդ երեւոյթները: Այդ պատճառով պատմութեան մէջ ևս պատահականութիւնը չափազանց մեծ դեր է խաղում: Բոլոր վերև թուածներից յետոյ այդ ճշմարտութիւնը ըստ երեւոյթին ապացոյցի կարիք չէր զգաւ. բայց ինկատի ունենալով որ շարունակ նորանոր փորձեր են արւում սահմանափակելու պատահականութեան նշանակութիւնը պատմութեան մէջ և կամ միանգամայն զերոյի հաւասարեցնելու, ասածներս ապացուցանելու համար աւելումը չէր լինի մի քանի օրինակ բերել: Որ Վիլհելմ Ա-նի և Բիսմարկի դէմ եղած մահափորձերը չըյաշողուեցին, իսկ Փիլիպոս Մակեդոնացու, Կեսարի, Ադէքսանդր Բ. կայսեր դէմ մահափորձերը օրհասական վախճանի հանգան, պատահականութեան գործ էր դա. բոլորովին պատահական է և այն, որ Գուստաւ Ադոլֆը սպանուեց Լիւցենի մօտ, մինչդեռ միւս զօրավարները, որոնք միատեսակ վտանգների ենթակայ էին պատերազմների ժամանակ, ազատուեցին այդ վիճակից: Որ Ադէք-

սանդր Մեծը և Ֆրիդրիխ Գ. կայսրը մեռան ծաղիկ հասակում, որ Հարսուրդեան տան երկու ճիւղերումն էլ արագօրէն մեռան տղամարդկանց շառաւիղները, որ նորածին, կիսամեռ Գէոթէին հազիւ յաջողուեց վերադարձնել դէպ կեանք, որ Ռաֆայէլը և Շիլլէրը մեռան զարուն հասակում, մինչդեռ Միքէլ-Անջիլոն և Գէոթէն հասան ալեղարդ ծերութեան, որ Հոհենցոլերների հարստութիւնը ոչ միայն վերածնուեց Բուրբոնների, Վիտիների և մի քանի ուրիշ հարստութիւնների նման, այլ և առաջ բերեց յանձին Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Ա-ի եռանդուն մի թաղաւոր, լցուած իւր նպատակների պայծառ գիտակցութեամբ, իսկ յանձին Ֆրիդրիխ Մեծի մի հանճար—սրանք բոլորը պատահականութիւններ են, որոնք ինչպէս և հազարաւոր այդպիսի պատահականութիւններ, ունեցել են պատմութեան ընթացքի վրայ հսկայական ազդեցութիւն որը երբէք տեղական և վաղանցուկ չէ, այլ շարունակւում է արտայայտուել ամբողջ դարերի և հազարամիակների ընթացքում:

Ով չի ցանկանում նման փաստերին առաջնակարգ տեղ տալ պատմական կեանքում, ով ցանկանում է պատմութիւնից զուրա ձգել կամքի ազատութիւնը և պատահականութիւնը, կամ նրանց ազդեցութիւնը համարել չնչին, նա ոչ միայն սպառնում է ոչնչացնել պատմութեան բովանդակութեան ամբողջ հարստութիւնը, որը կազմում է պատմական ինտերեսի գլխաւոր առարկան, այլ իսկապէս ամբողջ պատմութիւնը զրոյի է հաւասարացնում, փոխարինելով նրան վերացական բանաձևերով զրկուած ամեն տեսակ կոնկրէտ բովանդակութիւնից. (ինչպիսիք են օրինակ՝ տիպիզմ և ինդիվիդուալիզմ, բնատնտեսութիւն և փողային տնտեսութիւն, գոյութեան կոիւ և դասակարգային կոիւ և այլն): Բայց պատմութիւնը հետաքրքրւում է ուղղակի հէնց կոնկրէտ իրողու-

դուժիններով: Նա երբէք գործ չունի բնական դիտու-
թիւնների նման ջրի և օդի հետ ընդհանրապէս և չի
ուսումնասիրում նրանց կառավարող օրէնքները, այլ,
եթէ կարելի է այսպէս ասել, ուսումնասիրում է այս
կոնկրէտ, եզակի ջրի բաժակը և կամ այս բոցը իւր
անհատական յատկութիւններով և իւր յարաբերութիւ-
նով դէպի այն միջավայրը, որի մէջ նա պատահա-
բար ընկել է: Շատ տարածուած է հետեւեալ հայեացքը-
թէպէտ գոյութիւն ունին պատմական օրէնքներ, սա-
կայն մենք շատ հազուադիւտ դէպքերում կարող ենք,
իսկ երբեմն էլ անկարող ենք, բացատրել նրանց: Այս
առաջ է գալիս, բացառապէս իբր թէ՛ նրանից, որ 1)
մեր պատմական նիւթը տնտեսարար է: 2)
մենք չենք կարող մեկուսացնել պատմական փաս-
տերը 3) մենք զրկուած ենք հնարաւորութիւնից ար-
հեստականօրէն առաջ բերելու պատմական փաստեր
գիտական փորձի նպատակով, այսինքն կարճ ա-
սած զրկուած ենք էքսպերիմենտներ անելու հնարաւո-
րութիւնից: Սակայն այսպիսի կոմպրոմիսը, ինչպէս և
իւրաքանչիւր կոմպրոմիս իմացութեան սկզբունքային
խնդիրներում, ոչ մի արժէք չունի: Եթէ այդ հայեցա-
կէտը ճիշտ լինէր, դուրս կը գար, որ պատմութիւնը եր-
բէք չի իրագործում իւր առաջ դրուած խնդիրները և
երբէք չի համարում իւր նպատակին: Այդ դէպքում հաս-
կանալի է, որ նրանով զբաղուելը իզուր ժամանակ
կորցնել է նշանակում, և ամենայաւը, որ մենք կարող
էինք անել, այն է, որ ուղղակի ձեռք վերցնէինք նրա-
նից և ինչպէս Շոպենհաուէրն է ասում, բոլոր
անպէտք իրերի հետ պատմութիւնն ևս դամբիւղ նե-
տէինք: Ուստի, այսպիսի թիւրիմացութիւններից խու-
սափելու համար անհրաժեշտ է միանգամ ընդ միշտ
բացարձակօրէն յայտարարել, որ ամբողջ այն պատմա-
հայեցողութիւնը, որը մենք մինչև այժմ նայեցինք և
քննութեան ենթարկեցինք, հիմնովին սխալ է, որով-

հետև այդ դէպքում բոլորովին անբացատրելի է մնում
հէնց ինքը պատմական ուսումնասիրութեան փաստը:
Փոխանակ նրան անհարազատ և օտար նպատակներ ու
զաղափարների սխառեմ վերագրելու, հարկաւոր է, ընդ-
հակառակն, նրա վրայ նայել ինչպէս որ նա կայ և
դրա վրայ հիմնուած արդէն աշխատել բացատրելու նրա
իսկական էութիւնը: Կանուանենք այնուհետև պատ-
մութիւնը. գիտութիւն թէ ոչ, դա նրա համար միևնոյն
է. դա կարող է նշանակութիւն ունենալ փիլիսո-
փայութեան համար, բայց պատմութեան համար լիո-
վին բաւական է և այն, որ նա գոյութիւն ունի. և այն
ձևով, որ նա հիմա կայ, բաւարարում է մարդու
անհրաժեշտ պահանջներին, ինչքան էլ որ ցած համար-
ուեն մի քանի գոկտրինիօրների կողմից այդ պահանջ-
ները: "Նմանապէս պատմութիւնը բաւականանում է
նրանով, եթէ նրան յաջողութիւն որոշել թէ տեղի ունեցել է
որ և է փաստ թէ չէ: Այդ դէպքում նրա համար նշա-
նակութիւն չունի, թէ այդ փաստը այս կամ այն ապ-
րիորի սխեմայի հետ համաձայն է թէ ոչ:

Սրանից 20 տարի առաջ ես գրել էի. «Մինչդեռ
մարդաբանութիւնը աշխատում է բացատրել մարդու
զարգացման ընդհանուր ընթացքը և այդ էվոլյուցիայի
օրէնքները, պատմութիւնն ի նկատի ունի մարդաբա-
նական հետազոտութեան արդիւնքները, որպէս տուեալ-
ներ: Պատմութիւնը երբէք չի վերադուած ընդհանրա-
պէս մարդով, պետութիւնով, ժողովուրդով, այլ ամեն
անգամ ի նկատի ունի այս կամ այն որ ոչ, յայտնի
ժողովուրդը. ինչ խօսք, որ նա հետաքրքրւում է ոչ
թէ ընդհանուր օրէնքներով, որոնց ազդեցութեան տակ
գտնւում է այդ ժողովուրդը, այլ այն յատուկ պայ-
մաններով, որոնց մէջ նա դրուած է: Ես այն ժամա-
նակ գտնում էի պատմական կեանքի էութիւնը ան-
հատի և ընդհանուր տեղեկանքների (տիպիկական ձևերի)
մէջ մղող կուռում: Վերկու կողմից էլ, գրում էի ես,

այս կողմին սահմաններ են դրուած: Այս սահմաններում ազատութեան և անհրաժեշտութեան, անհատի և հասարակութեան կողմի համար լայն ասպարէզ է մնում:

Էությունային հիմնական գծերում արտայայտուած է ընդհանուր օրէնքների ներգործութիւնը, իսկ առանձնակի փաստերի մէջ այն կամ այն ժողովուրդի կամ անձի անհատական ազդեցութիւնը այն պայմանների վրայ, որոնց մէջ նոքա դրուած են: Ուստի և թէպէտ պատմութիւնը ենթակայ է ընդհանուր օրէնքների, բայց նրան երբէք չի կարելի ամբողջովին օրէնքների տակ դնել և արտայայտել ընդհանուր բանաձևներով: Նրա նիւթը ըստ էութեան շատ բազմազան է, նրա մէջ չկան երկու բոլորովին նման բաժիններ. մինչդեռ մարդաբանութիւնը ձգտում է գտնելու ընդհանուրը և օրինաչափը, պատմութեան մէջ դրա հետ միասին թափաւորում է պատահականութիւնը և ազատ կամքը, որոնք արտայայտուած են մասնակի դէպքերում: Այսպիսով պատմագիտութիւնը չի պատկանում փիլիսոփայական և բնագիտական դիսցիպլինաների թուին և մենք, հետևապէս, ոչ մի իրաւունք չունենք դատելու նրան վերջիններիս չափանիշով: Ճիշտ է, նա շօշափում է այս երկու շրջանները, որովհետև նրա նպատակի մէջ մտնում են նաև ընդհանուր օրէնքների և իւրաքանչիւր առանձին դէպքի պատճառների և հետևանքի հետազոտութիւնը, բայց նրա իսկական նպատակը մանրամասնութիւնները ուսումնասիրելն է: Ի հարկէ նա հետաքրքրուած է և տիպիկական ձևերով, բայց և այնպէս իւր գլխաւոր ուղղութիւնը դարձնում է բազմապատկութեան վրայ:

Այն ժամանակուանից մինչև այժմ ես հետզհետեւ համոզուեցի, որ այդպիսի ձևակերպումն անբաւարար է և մասամբ էլ ճիշտ չէ, թէ անհատի և թէ ընդհանուր

օրէնքների» նկատմամբ: Սակայն ինձ համար շատ ուրախալի է, որ վերջերս Ռիկկերտը իւր փորձ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մէջ այս հարցերի վերաբերմամբ գալիս է այնպիսի եզրակացութեան, որոնք զրեթէ լիովին համապատասխանում են հէնց նոր շարադրած իմ հայեացքներին: Նա ասորբերում է միայն մի ինդրում, այն որ նա վճռականապէս ժխտում է պատմական օրէնքների գոյութիւնը: Նրա կարծիքով պատմութեան նպատակն է հակառակ բնագիտութեան, (որը ձգտում է ընդհանուրը հետազոտելու և օրէնքներ գտնելու), էմպիրիկ իրողութիւնները պատկերացնել իւր բոլոր, անվերջ բազմազանութեամբ: Պատմութիւնը գրւած է նա, պէտք է ուսումնասիրի ոչալ իրականութեան մէջ ոչ թէ ընդհանուրը, այլ եզակին: Դրանով նա, ամենևին չի կորցնում իւր դիտական նշանակութիւնը, որովհետև ոչ միայն ընդհանուրը, այլ և եզակին կարող է լինել դիտական հետազոտութեան առարկայ: Այն բոլոր պընդումները, որոնց հիման վրայ իբր թէ միայն ընդհանուրը կարող է գիտական հետազոտութեան առարկայ լինել, ճիշտ չեն և պարունակում են իրենց մէջ կոպիտ տրամաբանական սխալ «petitio principis» ճեմպիրիկ իրականութիւնը պատկերանում է մեր առաջ որպէս բնութիւն, երբ մենք ուսումնասիրում ենք նրա մէջ ընդհանուրը, և որպէս պատմութիւն, երբ մենք դարձնում ենք մեր ուղղութիւնը եզակի դէպքերի վրայ: Ուր իրականութիւնը կուսումնասիրուի մասնակի կերպով, այնտեղ անհեթեթութիւն է դնել նրանց ընդհանուր հասկացողութիւնների տակ, այդ պատճառով նոյնպէս անհեթեթութիւն է աշխատել բաց անել պատմական օրէնքների, որովհետև օրէնքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ընդհանուր և անհրաժեշտ բանաձևեր: Հարցը նրանում չէ, թէ ինչքան դժուար է վամ հեշտ է գտնել պատմութեան օրէնքները, այլ նրա-

նում, որ ինքը, «պատմական օրէնք» գաղափարը պարունակում է իւր մէջ ներքին հակասութիւն, տրամաբանական անյարիրութիւն *contradictio in adjecto*, որովհետեւ «պատմագիտութիւն» գաղափարը և «օրէնք» ներքին գիտութիւն» բախարկում անյարիր են իրար և փոխադարձաբար ժխտում են»:

Եւ իրաւ, իմ բազմամեայ պատմական ուսումնասիրութիւնների ամբողջ ընթացքում ես չկարողացայ յայտնագործել և ոչ մի պատմական օրէնք և նոյն իսկ ուրիշ պատմաբանների աշխատանքի մէջ էլ ինձ չը պատահեց մինչև այժմ այդպիսի օրէնքների: Ուստի ես կարող եմ համարձակ ասել, որ պատմական օրէնքներ գոյութիւն ունեն միայն ի դէպ յի մէջ որպէս պոստուլատներ: Այդպէս էլ մասսայական երևոյթների սահմաններում, օրինակ տնտեսական պատմութեան մէջ, ոչ մի օրէնք գոյութիւն չունի, այլ կայ միայն նմանութեան ճանապարհով դուրս բերած էմպիրիկ ընդհանրացումներ հետեւեալ ձևով:

Տնտեսական զարգացման որոշ աստիճաններին համապատասխանում են քաղաքական կազմակերպութեան որոշ ձևեր:

Մի ժողովուրդ, որ քիչ է արտադրում կենսական միջոցներ, քան իրեն հարկաւոր են գոյութեան համար, կամ զոհ է գնում ներքին երկպառակութիւններին, կամ ստիպուած է լինում իւր համար միջոցներ գտնել ուրիշ կերպով՝ նուաճումների ճանապարհով, կամ արդիւնաբերութեան և վաճառականութեան զարգացումով. իսկ եթէ նա զրկուի սնունդի ներմուծութիւնից, այն ժամանակ այդ ժողովրդի մէջ կը նկատուի ազգաբնակչութեան ուժեղ քչացում:

Բարեկեցութեան միջոցների շատացումը և կուլտուրայի յառաջդիմութիւնը փոխելով կեանքի պայմանները և բազմապատկելով պահանջները առաջ են բերում իրենց յետևից պետութեան անկում և ժողո-

վրդի ֆիզիկական այլասերում: Իհարկէ այդ բոլորը կարող է պատահել. սակայն սրանում ոչ մի անհրաժեշտութիւն գոյութիւն չունի, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս թէկուզ Անգլիայի օրինակը:

Ոչ մէկը այդ դրութիւններից չի պարունակում իր մէջ լրիւ պատմական իմացութիւն. ընդհակառակն՝ պատմական տեսակէտից՝ դրանք բոլորը սխեմաներ են զուրկ կոնկրետ բովանդակութիւնից, որը կարող է պարունակուել միայն եզակի փաստերի անվերջ բազմազանութեան մէջ: Ճիշտ է այդ ընդհանրացումները կարող են ուղեցոյց թել լինել փաստերը կարգաւորելիս և դասաւորելիս և յաճախ էլ տալիս են այս կամ այն ենթադրութեան բարձր աստիճանի հաւաստիութիւն, բայց իւրաքանչիւր այդպիսի ենթադրութիւն միշտ կտրիք է զգում յատուկ ուղղումների իրական փաստերի միջոցով:

Անհրաժեշտութիւնը, որ յատուկ է բնութեան օրէնքներին և արտայայտւում է հետեւեալ բանաձևով՝ երբ տեղի է ունենում «Ա», նրան անհրաժեշտ օրէն պէտք է հետևի «Բ» — բոլոր այսպիսի բանաձևների միջից բացակայում է: Այդ բանաձևերը իրենց մէջ միայն ցուցումներ են պարունակում պատմական էվոլյուցիայի ենթադրելիք հնարաւոր ընթացքի մասին: Անհրաժեշտութեան հասկացողութիւնը փոխադրուելով պատմութեան մէջ, կորցնում է իւր սպեցիֆիկ իմաստը և ստանում է վերին աստիճանի հաւանականութեան նշանակութիւն, որից բոլոր տոճեալներով կարելի է սպասել որ և է դէպքի առաջանալը: Բայց իրօք նա կիրականանայ թէ չէ. դա երբեք չի կարելի նախատեսել լիակատար հաւանականութեամբ: Միայն այն ժամանակ, երբ նա իրօք կատարուի, մենք չնայած նրա առաջ գալուն նպաստող բոլոր պատահականութիւններին կը համարենք նրան անհրաժեշտ, սակայն բացառապէս այն պատճառով, որ աշ-

խարհում կատարուած բոլոր իրողութիւնները միաժամանակ թուում են մեզ և անհրաժեշտ և պատահական Բնական գիտութիւնները, հարող են նախորդել և գուշակել թէ որոշ մոմէնտում ինչպէս կլինի մոլորակների գասաւորութիւնը, քայքայ ի հարկէ այն դէպքում միայն, եթէ նորմալ կարգը չի խանգարուի մի նոր, առաջ չնախատեսուած ոյժի միջամտութեամբ, օրինակ արեւային սխտեմի վրայ օտար երկնային մարմնի առաջ գալով: Նոյնպէս և ընագիտութիւնը կարող է նախագուշակել, որ գիտամիտը բոցավառութիւն պէտք է առաջ գայ բռնկումն: Բայց արդեօք իրականութեան մէջ այդ գասաւորութիւնը կլինի, բռնկումն առաջ կը գայ այս կամ այն դէպքում, եթէ առաջ գայ էլ երբ արդեօք, և կամ այս դէպքում կը վիրաւորուի կամ կը ըսպանուի այս կամ այն մարդը, կամ անվասիւ կը մնայ: Ուրիշ խօսքով երևան կը գայ արդեօք պատմական դէպք: Այդ բանը բնական գիտութիւնները նախատեսել չեն կարող, որովհետեւ այս բոլորը կախուած է պատահականութիւնից և ազատ կամքից, որոնց ընագիտութիւնը հաշուի չի առնում, բայց որոնց հետ ամեն քայլափոխում պատմութիւնը հանդիպում է: Այդ պատճառով պատմական ապագայի վերաբերմամբ կարելի է միայն գուշակութիւն և ենթադրութիւն անել: Իսկ ճիշտ նախատեսութիւն, որը որոշէր ինչ որ պատմական օրէնքների հիման վրայ էվոլյուցիայի անհրաժեշտ և անխուսափելի ընթացքը, նոյնպէս անկարելի է ինչպէս անկարելի է օրինակ աշխարհավերջի նախագուշակութիւնը հիմնուած աստուածաբանական և փիլիսոփայական տեսութիւնների վրայ:

Դրանից սակայն տարբեր են այն դէպքերը, երբ մարդկանց մէջ զարգանում է հաւատ դէպի հնարաւոր ապագան, որն իսկապէս ընդունակ է ուժեղ ազդեցութիւն թողնելու դէպքերի ընթացքի վրայ: Բաւական է յիշել օրինակ սոցիալ գեմոկրատիայի մարգարէութեան

թիւնները հիմնուած մատերիալիստական պատմա-յի-ցողութեան վրայ: Բայց այդպիսի դէպքերում իսկապէս մարդկանց մտքերին տիրապետում և ղեկավարում են նրանց քաղաքականը և արարմունքները, մի որ և է իսկա, որն առաջանում է որոշ պատմական պայմանների ազդեցութեան տակ:

Որ պատմական օրէնքներ գոյութիւն չունեն — կախուած չէ ոչ պատմաբանի թոյլ մտածողութիւնից, ոչ էլ պատմական նիւթի պակասութիւնից, այլ դրա արմատը բացառապէս հէնց իրա՝ պատմութեան մէջ է: Այն ամենը ինչ որ ընութեան և մարդկային կեանքի մէջ կատարուած է օրինաչափ կերպով, պատմութեան մէջ ընդունուած է որպէս տուեալ: օրինակ, ընութեան ոյժերի ներդարծումը, այնպիսի երևոյթների, ինչպիսիք են ծնունդը, մահը, մահ և այլն, և կամ այնպիսի պրոցեսներ, ինչպիսիք են մարդու մտածողութիւնը, զգայութիւնն ու կամքի ակտերը: Բայց ինչպէս որ բանաստեղծութիւնը, նոյնպէս և պատմութիւնը գործնական հոգեբանութիւն չէ: Նա ի նկատի չունի լոկ լուսաբանելու մասնաւոր օրինակներով յիշեալ հոգեկան պրոցեսների արտայայտութիւնը, այլ դնում է նրանց իւր մեկնութեան հիմքում: Նոյնը կարելի էր ասել նաև պատմական օրէնքների նկատմամբ, եթէ ենթադրենք, հնարաւոր լինէր պատմական օրէնքներ գրտնելու: Յայտնագործելու մոմէնտից սկսած նրանք այլ ևս չէին պատկանիլ պատմութեան օրէնքների թուին, այլ ուղղակի վերջինիս կողմից կենթադրուէին որպէս տուեալներ: Պատմութեան նիւթը միշտ կայանում է մասնաւոր, և զգալի փաստերի հետադադարեան և նկարագրութեան մէջ, այն բանի, որ ամենից յարմար կերպով կարելի է արտայայտել «անհատական» տերմինով:

Մեր քննադատութեան համար լաւ ապացոյց կարող են ծառայել հէնց այստեղ մեր կողմից հերքուած

տեսութիւնները: Նրանք հակասում են փորձի տուեալներին, որովհետեւ

1) Նրանք հանդէս եկան այն ժամանակ, երբ բնագիտութիւնը, որ պէտք է այս տեսութիւնների համաձայն օրինակ լինէր պատմագիտութեան համար, իսկոյն ինքը ենթարկուեց և շարունակում է ենթարկուել վերջինիս կողմից այնպիսի ուժեղ ազդեցութեան, որ ամբողջ նրա ճիշդագործութիւնները, օրինակ նկարագրական բնագիտութիւնը և երկրաբանութիւնը, աւելի և աւելի ընդունում են պատմական բնագործութիւն:

2) Նրանք հերքում, բացասում են պատմաաւանութեան և անհատական կամքի նշանակութիւնը, մինչդեռ իրականութեան մէջ և ամբողջ ժողովուրդների կեանքում և հէնց մեր մէջ անպատճառ հետադատում ենք և՛ առաջինի և՛ երկրորդի մշտական ազդեցութիւնը ոչ միայն արտաքին կենսական պայմանների վրայ, այլ թէ առանձին անհատների և թէ մասնանների մտածողութեան և աշխարհայեացքի վրայ:

3) Նրանք խօսում են մասսայական երևոյթների առաջնակարգ նշանակութեան մասին, զլխաւորապէս տնտեսական «օրէնքների», մինչդեռ բոլորովին ակնյայտ է, որ ամբողջ տնտեսական էվոլյուցիան, բարելաւութիւնը և տէրութիւնների ու ժողովուրդների սոցիալական կազմը կախումն ունի քաղաքական մոմենտներից. (օրինակ, թէկուզ ժամանակակից Գերմանիայում 1866—1870 թ. քաղաքականութիւնից) և նոյնպէս պատահականութիւնից և առանձին անհատների ստեղծագործող ուժերից, այսինքն այն գործօններից, որոնք չեն պայմանաւորուած տնտեսական պրօցէսներով, չեն հանդիսանում որպէս նրանց հետևանքներ, այլ ընդհակառակն ակտիւ կերպով ազդում են տնտեսական կեանքի վրայ: Բաւական է յիշել այն բացումները և գիտերը, որոնք հիմքից յեղաշրջեցին տնտեսական կեանքը. (օրինակ շոգեմեքենաներ, էլէքտրա-

կանութիւն, քիմիայի յաջողութիւնները և գիւղատնտեսական տեխնիկան):

Եւ վերջի վերջոյ եթէ մտածելու լինենք այն հարցի մասին, թէ ինչի վրայ են հիմնուած նոր տեսութիւնները, երևան կգայ, ուր նրանք գտնուում են իդէաների ազդեցութեան տակ:

1) Նրանք ենթում են մոնիզմի, որպէս գիտական աշխարհայեցողութեան պրինցիպի իդէայից, բայց միայն թէ աշխատում են այդ կիրառել սխալ ճանապարհով:

2) Նրանք երևան եկան բնական գիտութիւնների ունեցած յաջող տպաւորութեան տակ և սրա վրայ հիմնուելով միայն նրանց արժան համարեցին գիտութեան կոչման:

3) Նրանք են հանդիսանում ժամանակակից տնտեսական կուռի արտացոլումը:

Սրանից պարզ է, որ վերլուծած տեսութիւնները, իսկապէս իրենք իրենցով տպացուցանում են իդէաների այն մեծ նշանակութիւնը պատմութեան մէջ, որ նրանք այնպէս յամառ կերպով ժխտում են:

Նոյնը կարելի է ասել նաև այն փորձի մասին, որ ուղում է պատմութեան հիմնական միաւորը ազդութիւնը դարձնել: Եւ այդ հայեացքը իսկապէս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ազդութեան իդէայով լցուած պատմական տեսութիւն, XIX դարի պատմական իրականութեան արդիւնք:

Սրան զուգահեռաբար նկատուում է և մի ուրիշ փորձ—դնել պատմութեան հիմքում աշխարհագրական միութիւնները (աշխարհի կողմերը) մի փորձ, որ մօտենալով Բատցէլի աշխատութիւններին, ընդունեց Հելմոլտի «Լնդհանուր պատմութեան» մէջ չափազանց տարօրինակ ձևեր:

Եւ ստիպուած եմ այստեղ համառօտակի մօտենալ ազդութեան խնդրին: Ազդութիւնները

պատմութեան մէջ ոչ միայն չեն հանդիսանում սկզբից և եթ պատրաստի ամբողջական տուեականք, այլ բոլորովին հակառակը, նրանք հանդէս են գալիս շատ աւելի յետոյ և պատմական զարգացման շատ աւելի բարձր դիմելու են։ Այսպիսի եզրակացութեան կարելի է հասնել, թէկուզ ժամանակակից Եւրոպայի վրայ մի ակնարկ ձգելով։ Բնորոշ ազգութիւնները, որոնք ապրում են այժմ Եւրոպայում երևան են եկել զանազանատեսակ և յաճախ գուտ արտաքին (պատմական) հանգամանքներում, օրինակ, շնորհիւ ժառանգական բաժանումների, ինչպէս այդ տեսնում ենք Ապանիայի և Պորտուգալիայի պատմութեան մէջ։ Ֆրանսիան և Գերմանիան իրենց ազգութեան ծագումով տմինից առաջ պարտական են այն պատահական հանգամանքին, որ Լոթարի յետնորդը մեռաւ, որի հետևանքը եղաւ այն, որ միջանկեալ իշխանութիւնը դադարեցրից իւր ինքնուրոյն գոյութիւնը։

Ես այլ ևս չեմ խօսում այն անվերջ, բարդ, բալորովին էլ ոչ ճանրաժեշտ և ոչ ճօրինաչափ զբոսանքի մասին, որոնք վերջի վերջոյ այն տեղը հասցրին, որ ամբողջ դարերի ընթացքում մի քանի արեւելեան գերմանական ցեղեր ձուլուեցին գերմանական ժողովրդի ամբողջութեան մէջ, մինչդեռ նիդերլանդացիները բաժանուեցին նրանցից և կազմեցին առանձին ազգութիւն։ Այս բոլոր հանգամանքները միանգամայն պատահական են, բայց և այնպէս հէնց նրանք են, որ հիմք դրին ժամանակակից ազգութիւններին։

Ազգութիւնը չի հիմնուած նոյնպէս անօլատնառ տեղական միութեան, լեզուի, սովորութեան, կրօնի և այլ ազգակցութեան վրայ, որ մի որեւէ կամ մի քանի մարդկային գրուպաների մէջ նկատելի է։ Նա բոլորովին չի հանդիսանում, ինչպէս սովորաբար ընդունած է մտածել, միայն աւելի ձևաւորուած և որոշ

արտայայտութիւնը այդ ազգակցութեան, միայն պիտակցուած միութեան արդիւնք, որը սկզբում եղել է անդիտակցական։ Ընդհակառակն ազգերի մեծ մասի մէջ մտնում են շատ քաղաքական ժողովուրդներ։ Սովորաբար ազգութիւնը զարգանում և աճում է հիմք ունենալով շատ թէ քիչ ցեղային միութեան զաղափարներով սողորոշած մարդիկ ինչ խօսք, որ այդ ցեղը ուժեղանալով և զարգանալով որպէս ազգութիւն, աշխատում է նուաճել իւր համար անխախտի տիրապետութիւն և առաջնութեան պատիւ լեզուի մէջ։ Բայց այդպիսի գերիշխանութիւն ասացած ցեղը շատ գեղքերում չի լինում այն ազգութիւնը, որը դնում է զբաղաւոր հիմնաքարը ստեղծագործող ազգութեան, այսինքն այն ցեղը, որ հիմնում է պետութիւն, որովհետեւ օրինակ Մնդլիայում ռոմանական նորմանները, իսկ առմանական երկիրներում յաղթող—գերմանները կլանուեցին նուաճուած ցեղերից։

Սակայն պետութիւնն էլ չի կարող համարուել ազգութեան անհրաժեշտ հիմք։ Խառնուցները և գերմանացիները ազգութիւն էին կազմում։ Դեռ այն ժամանակ, երբ բաժանուեցին բաղմաթիւ առանձին պետութիւնների։ Նոյնը կարելի է ասել նաև այն ժողովուրդների մասին, որոնք մտնելով ոչ ազգային պետութիւնների կազմի մէջ, ինչպէս օրինակ Ուստրո-Ունգարիան, Թուրքիան, Մնդլիան, ներկայումս ձգտում են քաղաքական անկախութեան։

Մեզ զբաղեցնող խնդրի չափազանց բարդ լինելու ընտրող օրինակ կարող է ծառայել Մնդլիան։ Այս միացեալ Թագաւորութեան կազմի մէջ մինչև այժմ մտել են վեց-հօթ տարբեր ազգութիւններ, անգլիացիներ, սաքսոնական շոտլանդացիներ, վալլիսցիներ, գելլեր, հրէաներ, անգլիախօս և կելտախօս իրլանդացիներ։ Եւ եթէ նայինք իրլանդացիներին հիմնուելով նրանց՝ որպէս առանձին ազգութեան՝ քաղաքական տեղը

դեպքերի վրայ, այն ժամանակ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ նրանք ստորաբաժանում են ըստ իրենց բառապատկերի երկու տարբեր գրուպաների, որ նրանք բաղկացած են բողոքականներից և կաթոլիկներից և վերջապէս, որ նրանց ազգային հերոս առաջնորդ Պարսկը՝ «Իրլանդիայի չթագադրուած թագաւորը» սաքսոնական բողոքական էր, ինչպէս Բենգարիայի հերոս Կաշուտը սլաւոն էր։ Նոյն բանը նկատուած է ի միջի այլոց ժամանակակից բոլոր ազգութիւնների մէջ, չըխօսելով դեռ այն մասին, որ նրանք բոլորը շատ թէ քիչ չափով խառնուած են հրէական տարրերի հետ։ Այսպէս մենք տեսնում ենք։

Յիւսիսային Ֆրանսիացիներին, պրովանսալցիներին, բրիտանական կէլտերին, բասկերին։

Սպանիայում՝ կաստիլցիներին, արագոնցիներին, կատալանցիներին, բասկերին։

Գերմանիայում՝ հարաւային գերմանացիներին, հիւսիսային գերմանացիներին, ֆրիզներին։

Ընդհակառակն միևնոյն լեզուով խօսող և միևնոյն ցեղին պատկանող ժողովուրդները կարող են և չպատկանել միևնոյն ազգութեան, ինչպէս օրինակ Շվեյցարացիները և Գերմանացիները, Անգլիացիները, Հիւսիսամերիկացիները։ Վերջիններս չնայելով որ խօսում են միևնոյն լեզուով, ինչ որ անգլիացիները, բայց և այնպէս առանձին ազգութիւն են, որովհետեւ ցանկանում են լինել այդպէս։

Ահա այստեղ մենք մօտեցանք գլխաւոր և վճռական գործօնին։ Ազգութիւնը հիմնուած է կամքի, այսինքն իդէալի վրայ։ Մի ազգութիւն կազմում են մարդկային այն զրուպաները, որոնք ցանկանում են միասնալ, միութիւն կազմել։ Այդ միութեան ստեղծման համար պահանջուած է ազգութիւնը որոշուած լինել, որոնք և տարբերում են ազգութիւնը ցեղից։

Թէպէտ և քաղաքական միութիւնը և անկախութիւնը հանդիսանում է ներկայումս ազգային ձգտումների բարձր և ընդհանուր նպատակ, բայց նրանք չեն սահմանափակում անպատճառ ազգայնութեան դադարի մէջ։ Դրանց ապացոյց ոչ միայն յոյները և հրէաները կարող են ծառայել, այլ և XVIII-րդ դարի Լեսինգի և Գէթեի շրջանի գերմանացիները, որոնք ազգութեան էութիւնը տեսնում էին բացառապէս կուլտուրական ինքնութեան մէջ, որը շատ գեղեցիկ յարմարում է ազգայնական անտարբերութեան և համայնաքաղաքացիական տենդենցների հետ։

Հին ժողովուրդների մէջ միայն երեքը հասան ազգութեան լիակատար զարգացման՝ հրէաները, իրանցիները և յոյները. սակայն միայն իրանցիների մէջ ազգութեան գիտակցութիւնը ընդունեց կրօնականի հետ նաև քաղաքական գոնաւորումն, մինչդեռ հրէաների մէջ նա ստացաւ բացառապէս կրօնական բնոյթ, իսկ յոյների մէջ, որոնց մօտաւորապէս VII-րդ դարից կարելի է համարել ազգութիւն, զուտ կուլտուրական բնաւորութիւն։ Այդ ժողովուրդների շարքում իրենց լեզուով և ծագմամբ Իտալիայի ժողովուրդներից խորապէս տարբեր, բայց քաղաքականապէս նրանց հետ միացած բարձրանում է չորրորդ ազգութիւնը, իտալիկները. թէպէտ շնորհիւ հռոմէացիների համաշխարհային տիրապետութեան այս ազգութիւնը չհասաւ լիակատար զարգացման, բայց և այնպէս նա այնքան ուժեղ էր, որպէս իդէա, որ հիմք դարձաւ ժամանակակից Իտալիայի պատմութեան համար ոկսած վերածնութեան դարեշրջանից մինչև մեր ժամանակակիցները։

Եւ այսպէս, ազգութիւնը պատմութեան միութիւն համարել և նրա վիճակներից հանել պատմական էվոլուցիայի նորմերը, միանգամայն սխալ է։ Ինքն իւր մէջ պարփակուած ոչ մի ազգային պատմութիւն գոյու-

թիւն չունի. բոլոր ժողովուրդները, որոնք քաղաքա-
վան և կուլտուրական տեղական միութեան մէջ են
մտել, ներկայանում են պատմութեան համար մի
միութիւն մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ նրանց
կտպը չէ կտրուել պատմութեան էվոլիցիայից, և վերջ
ի վերջոյ առանձին ժողովուրդներ, պետութիւնների,
ազգութիւնների պատմութիւնը հանդիսանում է մի
մասը մի հատիկ, եզակի ընդհանուր պատմութեան:
Թէպէտ կարելի է նրանց դիտել բաժան բաժան, բայց
երբէք չի կարելի նրաց ուսումնասիրել մեկուսացած,
առանց ընդհանուրի հետ կապակցելու: Պատմական
հետազոտութեան և իւրաքանչիւր պատմական աշխա-
տանքի հիմքը, գերազոյն նպատակը, եթէ նոյն իսկ նա
ուղղուած է մասնաւոր, եզակի առարկաներին, կարող
է լինել միայն ընդհանուր պատմութիւնը:

II

Վիճարանական բնոյթ կրող այս խորհրդածու-
թիւններից յետոյ անցնում եմ իմ ուսումնասիրութեան
գրական մասին, փորձելու աւելի պարզ որոշել պատ-
մութեան էութիւնն ու խնդիրը, ոչ թէ նրա բովանդա-
կութեան կողմից այլ տեսականօրէն, այսինքն նրա ձևի
կողմից:

Պատմութիւնը դէպքերի նկարագրութիւն է, կամ
աւելի ճիշտ ասած ժամանակի մէջ առաջ եկած փո-
փոխութիւնների նկարագրութիւն: Այդ պատճառով
նրա օբյեկտը միշտ վերաբերում է անցեալին. ուսում-
նասիրութեան վայրկեանին այդ օբյեկտը արդէն գոյու-
թիւն չունի. կարող են գոյութիւն ունենալ միայն նրա
հետեանքները այսինքն կեանքի պայմաններում նրա
առաջացրած փոփոխութիւնները:

Եթէ խնդրին նայենք զուտ վերացական տեսա-
կէտով, այն ժամանակ, ի հարկէ, աշխարհում բոլորը,
ինչ որ ընդունակ է փոփոխութեան ենթարկուելու, կա-
րող է լինել պատմական հետազոտութեան առարկայ.
այսպէս օրինակ կարելի է գրել որ և է գետակի պատ-
մութիւնը, հրաբուխի, հանքի (օր. աղի կամ ոսկու)
և կամ առանձին կենդանու, կամ կենդանիների տե-
սակների պատմութիւնը, կարելի է գրել նաև կաղնու,
հացենու պատմութիւնը: Բայց աւելի նեղ, յատուկ

իմաստով մենք պատմութեան տակ հասկանում ենք միայն մարդկային միջավայրում առաջացած դէպքերի նկարագրութիւնը և եթէ այստեղ էլ սկզբում գործածենք պատմութիւն հասկացողութիւնը ընդհանուր իմաստով, նրա մէջ կը մտնեն, քաղաքական պատմութեան հետ նաև կուտուրական պատմութեան բոլոր ճիւղերը:

Պատմաբանի առաջին և հիմնական խնդիրը կայանում է երբեմն տեղի ունեցած փաստերը որոշելու և ճշտելու մէջ: Եթէ պատմաբանը չի բաւարարում այդ պահանջին, եթէ նա բաւարար կերպով ծանօթ չէ փաստացի նիւթին, առանձնակի, եզակի փաստերին, այդ դէպքում նրա բոլոր աշխատանքն ի գուր է: Նա կարող է, (ինչպէս որ յաճախ պատահում է), յայտնագործել հետաքրքիր, սրամիտ կոմբինացիաներ և տեսութիւններ, որոնք թերևս հասարակութեանը գրաւեն իրանց բարեկազմութեամբ, բայց այդ բոլորը չունի ամենաշնչին արժէք անգամ, այլ միայն ձգում է ընթերցողին մոլորութեան մէջ: Այս բոլորը երևակայական է. եթէ պատմաբանը ծանօթ չի փաստերին և կամ սխալ է հաղորդում, մի խօսքով եթէ նրա պատմական իմացութիւնն անբաւարար է. փաստերը և ոչ թէ տեսութիւնները պէտք է ծառայեն հիմք պատմագիտութեան համար:

Բայց իւրաքանչիւր մոմենտում կատարուած դէպքերի քանակը անսահմանօրէն մեծ է և այդ պատճառով նրանք երբեք չեն ըմբռնուիլ իրենց ամբողջութեան մէջ, ինչքան էլ որ մենք կէտ առ կէտ և մանրակրկիտ հաւաքելու լինենք նիւթը: Կը դառնան արդեօք նրանցից մի քանիսը պատմութեան առարկայ թէ ոչ, դա կախուած է ամենից առաջ այն զուտ արտաքին պարագայից, թէ արդեօք նրանցից որ և է հետք կը մնայ, օրինակ գեղարուեստական երկասիրութիւն, դոկումենտներ, կամ այդ դէպքին ժամանակակից մար-

դու որ և է գրուածք, որ աւանդի նրանց յիշատակը յետնորդներին: Այդ պատճառով պատմութեան գոյութիւնը հնարաւոր դարձնող արտաքին պայմանը հանդիսանում է ամենից առաջ պատմական նիւթի ներկայ լինելը, իսկ այստեղից պարզ է, որ պատմագիտութեան գոյութեան հէնց հնարաւորութիւնը կախուած է պատահականութիւնից, այսինքն այն բանից, թէ արդեօք որ և է դէպք դարձրել է իւր վրայ ուշադրութիւն և եթէ դարձրել է, այդ մասին որ և է տեղեկութիւն կամ գիտողութիւն հասել է մեզ թէ ոչ: Որպէս օրինակ կարելի է առաջ բերել այն, թէ ինչպէս առաջ են դնացել մեր պատմական հասկացողութիւնները ամբողջ հազարամեակների ընթացքում, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ XIX-րդ դարում հնարաւոր եղաւ, արեւելքի և Յունաստանի հնագոյն յիշատակարանները բաց անել և կարդալ: Ընդհանրապէս այդպէս է վիճակը բոլոր գիտութիւնների, որոնք իրենց օբյեկտները ուսումնասիրում են պատմական տեսակէտից. սրանցից բացառութիւն չեն կազմում նաև այն գիտութիւնները, որոնց ուսումնասիրութեան օբյեկտը մարդը չէ, ինչպիսիք են օրինակ երկրաբանութիւնը, հնախօսութիւնը և այլն:

Թէպէտ որ և է դարաշրջանի և շատ անգամ մի փոքր ժամանակամիջոցի մասին մեր տրամադրութեան տակ եղած տեղեկութիւնների քանակը լինում է չափազանց շատ, երբեմն նոյն իսկ աներևակայելի, այնպէս որ եզակի, մի հատիկ ուսումնասիրողի հայեցակէտով նա կարող է թուալ անսահման, բայց այդ նիւթը պատմաբանի համար ունի տարբեր գնահատութիւն: Նիւթի մեծագոյն մասը նա կարող է թողնել անուշադիր, միւս մասի վրայ բաւական է, որ նա մի հարեւանցի հայեացք ձգի: Ահա այս պատճառով ծագում է մի կապիտալ հարց՝ մեր փաստերը կարող են պատմական համարուել: Նոյնը կարելի է

ասել նաև ժամանակակից կեանքի վերաբերմամբ. իւրաքանչիւր վայրկեանում մենք նկատում ենք տնթիւ, անհամար անցքեր. ինչպէս իմանալ, կան արդեօք նրանց մէջ պատմական փաստեր և եթէ կան, որոնք են: Ընդհանուր գծերով այդ հարցի պատասխանը կարելի է ձևակերպել այսպէս. պատմական կարող են համարուել միայն այնպիսի փաստերը, որոնք թողել են և կամ թողնում են որոշ ազդեցութիւն: Այն հարցին թէ ինչ է ազդում կեանքի վրայ, մենք իմանում ենք ամենից առաջ ժամանակակցութիւնից, որի մէջ մենք անմիջապէս ուսումնասիրում ենք այդ ազդեցութեան արդիւնքները: Բայց մենք կարող ենք որոշել այդ գործոնները նաև անցեալում, պատկերացնելով մեր առաջ այս կամ այն մոմենտը, որպէս ներկայում տեղի ունեցող: Երկու դէպքերումն էլ մենք տեսնում ենք մի քանի նախորդող դէպքերի ազդեցութեան տակ առաջացած բաղմամբիւ, ամեն տեսակ պայմաններ, և ահա այդ վերջինները, այսինքն մեր ուսումնասիրած պայմանների պատճառները, մենք կոչում ենք պատմական դէպքեր:

Բայց նոյն իսկ պատմական փաստերի այսպիսի սահմանափակման դէպքումն էլ առանձին փաստերի քանակութիւնը դեռ ևս չափազանց շատ է: Հարց է ինչով պիտի ղեկավարուի պատմաբանը փաստերի յետադայ ընտրութեան դէպքում:

Եւ այդ հարցին կարելի է պատասխանել միմիայն ժամանակակցութեամբ: Ընտրութիւնը հիմնուում է պատմական հետաքրքրութեան վրայ, որ նա տածում է որ և է կենսական երևոյթին, որի համար և կարիք է զգացւում ուսումնասիրել նրա պատճառները: Ինչպիսի երևոյթներ են իսկապէս հետաքրքրութիւն շարժում, այդ ամբողջովին կախուած է ժամանակակցութեան բնատրութիւնից, որի համաձայն առաջ են քաշւում երբեմն քաղաքական, երբեմն կրօնական և

երբեմն տնտեսական, երբեմն գրականութեան, գեղարուեստի ինտերեսները:

Ոչ մի բացարձակ նորմա այստեղ լինիլ չի կարող: Բիկկերտն ասում է. «Այն երևոյթը որ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ IV մերժեց կայսերական թագը, «պատմական» իրողութիւն է, սակայն պատմաբանի համար բոլորովին անտարբեր է, ինչպիսի դերձակ է կարել նրա շորերը, թէպէտ այդ խնդրի վերաբերեալ կարելի էր գտնել հաւաստի տեղեկութիւններ»: Բերած օրինակը փայլուն է, բայց չի կարելի ասել, որ նա ճիշտ է. ի հարկէ քաղաքական պատմութեան համար այդ դերձակը ոչ մի նշանակութիւն չունի, բայց մենք կարող ենք պատկերացնել պատմութեան այնպիսի բաժանումներ, որտեղ նա կարող է հետաքրքրութիւն շարժել. օրինակ տարադնների կամ դերձակների, արհեստների, գների պատմութեան մէջ և այլն... Եւ այնտեղ, ուր ծագում են այդպիսի խնդիրներ, բնական է, որ լինեն դրանց բաւարարութիւն տուող փորձեր:

Եւ կարիք չեմ զգում այստեղ այն հարցի մանրամասն քննութեամբ զբաղուել, թէ ինչու վրայ է հիմնուած հետաքրքրութիւնը դէպի պատմութիւնը, որովհետեւ լիովին բաւարար եմ համարում նրա գոյութեան փաստը: Պատմական ինտերեսի առարկան կարող է լինել թէ առանձին մարդը և թէ հասարակութիւնը, ժողովուրդները, պետութիւնները, ամբողջ կուլտուրաներ. բայց այդ առարկաներից ոչ մէկն ինքն ըստ ինքեան հետաքրքրութիւն չի զարթեցնում միայն նրա համար, որ նա գոյութիւն է ունեցել: Նա հետաքրքիր է շնորհիւ այնազդեցութեան, որ ինքը թողնում է և շարունակում է թողնել կեանքի վրայ:

Որ պատմութիւնը կարող է վերաբերուել միայն մարդկային հասարակութեան, այս կամ այն հասարակական սոցիալական զրուպաններին, դա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որովհետեւ իւրաքանչիւր անհա-

տի կեանքը և գործունէութիւնը կարող է ընթանալ միայն միւս մարդկանց հետ սերտ կապակացութեան և փոխադրեցութեան մէջ:

Որքան լայն է այն շրջանը, որի վրայ տարածուած է պատմական իրողութեան ազդեցութիւնը, այնքան շատ նշանակութիւն ունի վերջինս և այնքան աւելի ուժեղ է մեր մէջ նրա զարթեցրած հետաքրքրութիւնը: Հետաքրքրութեան տեսակէտից առաջին կարգում կանգնած են մի կողմից կուլտուր-պատմական երևոյթ-ները՝ կրօն, գրականութիւն, զեղարուեստ, իսկ միւս կողմից քաղաքական շրջանին վերաբերող դէպքերը, որովհետեւ այս երկու երևոյթների շրջանը շատ լայն է:

Պատմութեան բոլոր մասերի մէջ, առաջնակարգ տեղը տրւում է քաղաքական պատմութեանը. քաղաքական իրողութիւններից ուժեղ կախուածութեան մէջ են գտնւում մարդկային գործունէութեան բոլոր արտայայտութիւնները, որովհետեւ քաղաքական միութիւնը—պետութիւնը (այս խօսքի լայն իմաստով, դրա հետ հասկացած նաև ցեղական կիսնքը) հանդիսանում է մարդկային կեանքի կազմակերպութեան կարևոր ձև. ուստի պետութեան մէջ առաջացած իւրաքանչիւր փոփոխութիւն թողնում է վճռական ազդեցութիւն կեանքի միւս կողմերի վրայ: Բայց և այստեղ վերջին ժամանակներս փորձեր եղան նոր հայեցակէտներ ձեռք բերելու և տեղափոխելու ծանրութեան կենտրոնը կուլտուրական և տնտեսական պատմութեան մէջ: Բայց դրա համար, ինչպէս ես արդէն վերևում ցոյց տուի, ստիպուած էին փորձի տուեալները տեսութիւններին զոհ բերելու, որ դարձնում է այդ փորձը, չնայած նրա կողմնակիցների բոլոր ջանքերին, միանգամայն ապարդիւն: Քանի մարդկային կեանքը հիմնովին չի փոխուի, քաղաքական պատմութիւնը միշտ կը բռնի պատմութեան մէջ կենտրոնական տեղը:

Բոլոր վերոյիշեալ խորհրդածութիւններից բնականաբար հետևեալ շատ կարևոր եզրակացութիւնները: Առաջին. Պատմութեան առարկայ չեն կարող լինիլ երբէք ժամանակակից դէպքերը: Պատմականօրէն կարելի է ուսումնասիրել միայն նրանց պատճառները, բայց ոչ թէ այդ դէպքերը, որովհետեւ այն, ինչ որ նրանց վրայ կարող է ազդեցութիւն ունենալ և մեծ հետևանքների հասցնել, միայն ապագան ցոյց տալ կարող է, հէնց դրա համար էլ առանց դրանց պիտութեան գրուած պատմութիւնը պրոբլեմատիկ կը լինի և թէական և կարիք կունենայ յետագայ ապացոյցների: Այդ պատճառով ինչքան որ ընդարձակ լինի որ և է դարաշրջանի վերաբերեալ նիւթը, յետագայ սերունդները չեն գտնիլ այդ նիւթի մէջ շատ բաներ, որ նրանք կը ցանկանային իմանալ իրենց ինտերեսի տեսակէտից և այդ պակասը կարող են լրացնել միմիայն հետաւորութիւնների միջոցով: Այդ բանը շարունակ կրկնւում է, երբ մարդ ուսումնասիրում է նոր կուլտուրական տնտեսական և քաղաքական հոսանքների ծագումը: Թէ որքան է դիտում դէպքերին ժամանակակից պատմաբանը, այսինք ինչքան քիչ կամ ինչքան շատ այն բանից, որ ապագայում կարող է կարևոր նշանակութիւն ունենալ, այդ կախուած է նրա թափանցողութիւնից, ապագայի վերաբերմամբ նրա հայեացքի անվրէպութիւնից. բայց ինչքան էլ նա թափանցող լինի, երբէք չի դիտի այն բոլորը, որը կը ցանկանան իմանալ նրա յետնորդները: Շատ բան էլ, որ ապագայում կարևոր կը թուայ, կը սայթքի նրա ուշադրութիւնից, որովհետեւ նա չի կարող նախատեսել, որ այս կամ այն դէպքը երբ և իցէ պատմականօրէն կարևոր էվոլյուցայի ելակէտ կը լինի: Բայց նոյն իսկ եթէ նա դիտի այդ դէպքերն էլ, դարձեալ այն պայմաններում որոնց մէջ նա ապրում է, այդ դէպքերը կարող են թուալ նրան աննշան և տարբեր: Այդ

պատճառով նոյն իսկ ամենայայտնի պատմական աշխատանքն անգամ, միևնոյն է պատկանում է նա նկարագրած դէպքերի ժամանակին, թէ վերագրում է աւելի ուշ, բայց մեզ համար արդէն անցեալ ժամանակին, անկարող է լիովին պատասխանել ժամանակակից խնդիրներին: Իւրաքանչիւր դարաշրջան դնում է նոր խնդիրներ, որովհետեւ ապրում է նոր պայմանների ազդեցութեան տակ:

Երկրորդ հետևողութիւնն այն է, որ պատմական ուսումնասիրութիւնը միշտ հետեւանքից պատճառի մասին եզրակացութիւն է հանում: Ծիշտ է, մերձաւոր առարկան հանդիսանում է «ինչպէս և ինչ», այսինքն անցեալի որ և է փաստի որոշումն ու ճշտումը կոնկրէտ ձևով, բայց համարելով որ և է փաստ պատմական, հէնց դրանով մենք հաստատում ենք նրա ազդեցիկ լինելը, հակառակ դէպքում պատմութիւնը նրանով չէր հետաքրքրուի և չէր ձգտի այդ փաստը իւր իսկական ձևի մէջ վերականգնելու:

Այսպէս ուրեմն ամեն մի պատմական ուսումնասիրութիւն ենթադրում է, որ որոշ գործողութիւն է տեղի ունենում և որոշում է այդ գործողութեան պատճառները: Բայց այդպիսի պատմական հետևութիւնը գործողութիւնից դէպի պատճառը, ինչպէս յայտնի է, միշտ առեղծոճածային է և այդ պատճառով էլ երբեք չի կարող տալ բացարձակ, հաւաստի տեղեկութիւններ: Ուստի պատմական իրողութիւնները դնում են մեր առաջ միշտ նորանոր խնդիրներ և այդ խնդիրը վճռելու համար հանդէս են բերում նորանոր փորձեր: Յայտնի է, ինչպէս յաճախ պատմական իմացութեան արդիւնքները բերել են այնպիսի եզրակացութեան, որ այն դէպքերը, որոնց առաջ աւելի նշանակութիւն էին տալիս, յետագայում համարում են ոչ էական. և վճռող նշանակութիւն սկսում են ստանալ բոլորովին այլ ֆակտորներ և մոտիւններ:

Յատկապէս նրա համար, որ պատմական եզրակացութիւնը միշտ առեղծոճային է, դրա համար իմացութեանն ամեն տեղ դրուած են սահմաններ, որոնց վրայով նա ոյժ չունի ուստնելու, ինչքան էլ ցանկանայ, որովհետեւ ամեն վայրկեանում գործում են բազմաթիւ և բազմազան ֆակտորներ, և որոնց իւրաքանչիւրը իւր հերթին հետեւանք է նախորդների: Իւրաքանչիւր գործոնի պատճառսկան շղթան ճիւղաւորում է անվերջ, նման տոհմաբանական ճիւղաւորութեան: Պատճառների հետեւանքների այս շղթայի միջից մեր իմացութեան մատչելի են միայն մի քանի օղակներ, աւելի կամ պակաս չափով նայած պատմական նիւթի տուեալներին: Եթէ մենք չենք ցանկանում սահմանափակուել նրանով, այն ժամանակ մեր պատմական եզրակացութիւնները միանգամայն առեղծոճածային կը լինեն. մեր հաւատը, թէ մեզ յաջողուել է գտնել ճշմարիտ պատճառը, զնալով քչանում է: Գիտնականօրէն հիմնաւորուած ենթադրութեան փոխարէն առաջ է գալիս խախտում մի կարծիք, որ արդէն ոչ մի պատմական արժէք չի ունենայ ինչքան էլ նա թաղնուած լինի գիտութեան անուան տակ: Գտնել այստեղ իսկական սահմանը և դուրս չգալ նրանից, պատմական ուսումնասիրութեան խիստ անհրաժեշտ խնդիրներից մէկն է: Այն բանի որոշումն, թէ պատմաբանը որքան կարող է առաջ գնալ իւր ենթադրութիւնների և կոմբինացիաների մէջ և ինչքան նա իրաւունք ունի այդ ենթադրութիւնները իւր պատմութեան մէջ մտցնելու, իւրաքանչիւր՝ առանձին դէպքում կախուած է բացառապէս պատմաբանի տակտից, իւր նիւթը ճիշտ գնահատելու նրա կարողութիւնից:

Այդ պատճառով դէպքերի պատկերը փոխւում է ամեն անգամ, երբ մենք հարստանում ենք նոր նիւթով. այսպէս օրինակ մենք օգտուում ենք Վալենտայնի, Ֆրիդրիխ Մեծի, Ֆրանսիական յեղափոխու-

Թեան մասին եղած ահագին պատմական նիւթերից, բայց և այնպէս ոչ մի կասկած չի լինիլ այն բանում, որ եթէ այդ նիւթը կրկնապատկուէր, առաջ կը բերէր բազմաթիւ փոփոխութիւններ ոչ միայն մանրամասնութիւններէ, այլ և ուրիշ շատ կարեւոր խնդիրներէ ըմբռնման և պատկերացման մէջ: Շատ յաճախ հէնց այնպիսի շրջաններում, ուր նիւթը չափազանց ընդարձակ է, ուսումնասիրողները բայց և այնպէս, յայտարարարում են, որ այդ դեռ բաւական չէ, որ հարկաւոր են դեռ նոր աղբիւրներ, նրա համար, որ կարելի լինի ստանալ պարզ դադափար դէպքերի մասին և կազմել նրանց մասին վերջնական դատողութիւն:

Դրանով էլ պայմանաւորուած է մասնակի ուսումնասիրութիւններէ հսկայական տարածումը. հաւաքելով ամենից առաջ մեզ մատչելի բոլոր նիւթերը, որոնք վերաբերում են բարձր ղեկավարող դէմքերին՝ Թադաւորներին, պետական մարդկանց, զօրապետներին, մինք նրանց գործունէութիւնը ճշտութեամբ հասկանալու և նրանց յաջողութիւնն ու անյաջողութիւնը անսխալ գնահատելու համար կարիք ենք զգում նոր նիւթերի, որոնք վերաբերում են մինիստրներին, դեսպաններին, բարձր զինւորականների մինչև դատաստանական ծառայողների անձնաւորութեանը և գործունէութեանը: Եթէ խօսքը ընտրութիւնների մասին է, այն ժամանակ մինչև ընտրողները, եթէ պատեւազմի մասին է, մինչև սպաները և զինւորները: Նմանապէս ամբողջ ժողովուրդների, պետութիւնների պատմութեան կողքին հանդէս են գալիս առանձին տեղերի, քաղաքների, գիւղերի, պալատների, արդիւնաբերութեան տեսակների, արհեստների մինչև առանձին վաճառականի և գործարանատիրոջ պատմութիւն: Կոպիտ սխալ կլինէր մտածել, իբր թէ նիւթի հաւաքելու և ընդարձակելու այս պրոցէսը երբ և իցէ վերջ կու-

նենայ. իրականութիւնն անվերջ է և անըմբռնելի իւր բովանդակ ամբողջութեան մէջ:

Բայց և այնպէս այստեղ էլ կան սահմաններ, որոնցից դուրս չպէտք է գայ ուսումնասիրութիւնը, ի հարկէ ոչ բացարձակ և մի անգամ արդէն սրոշուած, այլ այնպիսի սահմաններ, որոնք ամբողջովին կախուած են հետախուզողի տակտից, և նրա «պատմական հոտառութիւնը»: Minima non curat praeter-պրինցիպը լիովին կարելի է տեղափոխել պատմութեան մէջ: Պատմաբանի խնդիրը կայանում է դէպի պատկերը իւր ամբողջութեամբ իւրացնելու և վերարտադրելու մէջ. առանձին գունաւորումներն այնքան նշանակութիւն ունեն, որքան ծառայում են ամբողջին լրացնելու համար. մանրամասնութիւնները կազմում են միայն այդ պատկերի ֆօնը, այնպէս որ նրանց շատ մանրամասնօրէն ուսումնասիրելը, որն անհնար է գլխաւոր դէպքերի նկարագրութեան համար, միայն կարող է փշաքննել ընդհանուր տպաւորութեան ամբողջութիւնը, որի հայեացքով ոչ մի սխալ գիծ նշանակութիւն չէր ունենալ: Այդ պատճառով շատ մանրամասնութիւններ, որոնք հետաքրքրում են մասնագէտ ուսումնասիրողին, կորցնում են մեզ համար իրենց նշանակութիւնը, որքան շատ մենք կանգնենք ընդհանուր հայեցակէտի վրայ: Նոյն իսկ այն նշանաւոր հարցը, թէ ի՞նչպէս ծագեցին Բերլինում մարտեան յեղափոխութիւնն առաջ բերող երկու զնդակները, պատմականօրէն շատ քիչ նշանակութիւն ունին. պարսպանքը այնպէս էին դասաւորուած, որ ընդհարում կարող էր առաջ գալ որ և է պատահմունքից, որը ի հարկէ ըստ ինքեան համարեա ոչ մի պատմական հետաքրքրութիւն չունի:

Թէ որքան կարելի է թափանցել մանրամասնութիւնների մէջ, այդ կախուած է այն նպատակից, որ դնում է իւր համար ուսումնասիրողը: Ինքն ըստ ին-

քեան հասկանալի է, որ հօթնամեայ պատերազմի ծագումը, կամ որ և է կռուի ընթացքը մասնագիտական մենագրութիւնների մէջ պէտք է քննութեան առնուին այլ կերպ, քան ամբողջ պատերազմի պատմութեան մէջ, Յրիգրիի Մեծի պատմութեան մէջ այլ կերպ, քան XVIII-րդ դարի պատմութեան մէջ:

Այն դէպքերը, որոնց մենք ազդեցութիւն ենք վերագրում և որոնց այդ պատճառով համարում ենք պատմական, յաճախ դտնուում են մեր տրամադրութեան տակ եղած նիւթերի մէջ. օրինակ պատերազմը որպէս պատճառ հողային փոփոխութիւնների, համաճարակը որպէս պատճառ ազգաբնակչութեան պակասելուն և այլն... Այսպիսի դէպքերում ամբողջ հարցն ուղղուած է բացառապէս այն բանին, թէ արդեօք դէպքը համարել վճռական նշանակութիւն ունեցող մոմենտ թէ ոչ: Բայց շատ յաճախ պատճառը յիշատակուած չի լինում ուղղակի ազդիւնների մէջ, այնպէս որ նա կարող է դտնուել որոշուել ոչ այլ կերպ, քան իւր հետեանքներով և այստեղ է որ ամբողջ թափով երևան է դալիս պատմական հետեութեան առեղծուածութիւնը:

Այս առեղծուածութիւնն իրեն զգալ է տալիս ամենից առաջ այնտեղ, ուր խօսք է լինում կամքի ակտերի, ընդհանրապէս որ և է անհատի գործունէութեան մասին, որովհետեւ մարդու ներքին աշխարհը ենթակայ չէ մեր ուսումնասիրութեան և նրա մասին կարելի է դադափար կազմել միայն նրա արտաքին արտայայտութիւններով, այսինքն նրա արարմունքների վրայ հիմնուած: Որ մարդու իւրաքանչիւր արարմունքը հանդիսանում է կամքի ակտի հետեանք, դա մեզ առանց այլևայլութեան յայտնի է: Բայց այդ ծածուկ հոգեկան պրոցեսսի էութիւնը երբեք չի կարելի ըմբռնել բացարձակ հաւաստիութեամբ. նրա մասին կարելի է միայն ենթադրութիւններ

աշնել, որոնց նկատմամբ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ մեր ուսումնասիրութեան առարկայ եղող անհատը ինքն արտայայտում է իւր արարմունքների մասին, մենք երբեք չենք կարող հաւաստի լինել, որ այդ անհատն ասում է ամբողջ ճշմարտութիւնը և չի ծածկում մեզնից որ և է բան: Ուստի չնայած մեր տրամադրութեան տակ դտնուած նիւթի առատութեան, կարելի է միշտ վիճաբանել այն մասին, թէ Յրիգրիի Մեծը հօթնամեայ պատերազմը պաշտպանողական թէ նուաճողական նպատակով ձեռնարկեց: Ինչքան էլ շատանայ մեր նիւթը, մենք միևնոյն է, երբեք այդ հարցի պատասխանը չենք ստանալ և իւրաքանչիւր պատմաբան այդ հարցը կը վճռի իւրատեսակ, նայած այն պատկերացման, որ նա կը կազմի թագաւորի անձնաւորութեան և այն հանգամանքների մասին, որի մէջ սրան վիճակուած էր գործելու:

Յաճախ պատմական հետեութիւնը, որով մենք որոշում ենք որ և է դէպքի պատճառը, մի աւելի բան չէ, քան փաստի փոխարինումը նրա գենետիկական (ծագողական) բանաձևով, որ՝ առաջանալով պատճառական բացատրութեան համար մեր ունեցած պահանջների ազդեցութեան տակ, իսկապէս նոր բան չի տալիս: Այսպէս օրինակ մենք բացատրում ենք զօրավարի յաղթանակը նրա ռազմագիտական տաղանդով, իսկ այն մասին, որ նա աչքի ընկնող զօրավար էր մենք իմանում ենք միայն նրա յաղթութեան փաստից: Որ Մուրկէն հանձարեղ զօրավար էր, ապացուցուեց առաջին անգամ 1866 թ. պատերազմում: Առաջ նոյն իսկ նրա մօտիկ անձնաւորութիւնները կարող էին միայն գուշակել, որովհետեւ զօրավարի հանձարը արտայայտուած է միայն գործնականում և ոչ թէ տեսականում: Նոյնը կարելի է ասել նաև ինչպէս բոլոր անհատների, նոյնպէս էլ ամբողջ ժողովուրդների բնութագրի մասին, այն ինչ որ առանձին դէպքերում ըմբռնում ենք որպէս

գործողութիւն, մենք վերագրում ենք պատճառին (անհատի կամ ժողովորդի բնաւորութիւնը) և արդէն նրանով բացատրում ենք առանձին արարմունքները:

Այդ պատճառով մոտիւնների հետադասումը և հոգեբանական վերլուծութիւնը երբէք չեն կարող պատմագիտութեան գլխաւոր խնդիրը լինել. նրանք միշտ հասնում են մինչև իմանալիութեան սահմանները և յաճախ էլ դուրս են գալիս այդ սահմաններից: Պատմագիտութեան հիմքը միշտ փաստերը կը մնան, այսինքն այն, ինչ որ բէալ կերպով ըմբռնելի է, տուեալ դէպքում հէնց կամքի ակտը. (օրինակ Վեստմինիստրեան դաշնագրութիւնը շատ կարևոր փաստ է, ինչ էլ որ կը լինեն շարժառիթները) մնացածը, ինչքան էլ որ նշանաւոր լինի, իւր բոլոր նշանակութեամբ յետ է մղում արդէն, որպէս աւելի պակաս կարևոր:

Պատմական եզրակացութեան այդպիսի առեղծուածային դրութեան պատճառով իւրաքանչիւր պատմահայեցողութեան մէջ անխուսափելիօրէն դոյութիւն ունի սուբյէկտիւ տարր, որին երբէք չի կարելի մեկուսացնել. միայն շնորհիւ պատմական գնահատութեան է, որ բաժանում է միաժամանակ տեղի ունեցած փաստերից որ և է եղալի փաստը, որ և դառնում է պատմական դէպք: Պրորբլեմները, որոնցով պատմաբանը մօտենում է փաստին, նա հանում է իւր «ես»-ից: Նրանք ծառայում են որպէս ուղեցոյցներ, որոնց օգնութեամբ նա համեմատում է, խմբակցում է փաստերը, քննում է պատմական մոմենտները և այդ պրորբլեմները վճռելու համար անում է իւր պատմական հետեւութիւնները:

Պատմաբանի անհատականութիւնը և նրան ժամանակակից շրջանի իդէաների աշխարհը հանդիսանում են այնպիսի մոմենտներ, որոնք չեն կարող մեկուսանալ ոչ մի պատմահայեցողութիւնից: Վերջ ի վերջոյ պատմութեան ամեն մի ըմբռնում կը լինի միայն մեր

ըմբռնումը և երբէք մենք չենք հասնիլ բացարձակին, մի անգամ ընդունուած չափանշին: Այս վերջին հետեւութիւնը կարող է թուալ կասկածելի, բայց հարկաւոր է խոստովանել, որ էապէս գործը ուրիշ կերպ չի դասաւորած նաև բնական գիտութիւնների և ընդհանրապէս մարդկային գիտութեան բոլոր սահմանների մէջ: Ամեն մի իմացութեան մէջ առաջնակարգ փաստը հանդիսանում է իմացող, գիտակցող սուբյէկտը:

Վերջացնելով այս խնդիրը ես կը ցանկայի համառօտակի շօշափել դարձեալ չորս կէտեր, որոնք կօդնեն մեզ քննութեան ենթարկած խնդիրները ուղիղ հայեցակէտի վրայ դնելու:

1. Վերև ես արդէն ցոյն տուի, որ պատմութեան յոյժի կենտրոնը ընկնում է եղալի փաստերի վրայ, և որ ընդհակառակն ընդհանուր գործօնները (և այդ գործօնները ուսումնասիրող գիտութիւնը) լսկ ենթադրում են պատմութեան կողմից որպէս տուեալներ, չկազմելով նրա ուսումնասիրութեան իսկական առարկան:

Ի հարկէ ընդհանուր պայմանները խաղում են մարդու կեանքում, հետեապէս և պատմութեան մէջ, մեծ դեր, բայց իրենք պատմական ուսումնասիրութեան առարկաներ չեն: Նրանք պատմութեան առարկայ կը դառնան միայն այն ժամանակ, երբ կարտայայտուեն եղալի փաստերի մէջ. շնորհիւ դրան կը ստանան անհատական գուշաւորում և այդ ձևով կը մտնեն պատմական կեանքի միւս անհատական գործօնների հետ փոխազդեցութեան և կռուի մէջ: Այդ կռուի և հակադրութեան մէջ է պատմական զարգացման ամբողջ պրոցէսը:

Ընդհանուր պայմանների ազդեցութիւնը էապէս բացասական է աւելի ճիշտ ասած սահմանափակող. նա դնում է սահմաններ, որոնց մէջ պարունակում են եղալի արտայայտութիւնների անթիւ հնարաւորութիւն-

ներ: Այդ հնարաւորութիւններէց որոնք արդեօք իրականութիւն կը դառնան, այսինքն կը լինեն պատմական իրողութիւն, դա կախուած է պատմական պրոցէսսի բարձր, անհատական գործօններէց:

Պատմական էվոլիւցիայի վրայ մեծ ազդեցութիւն թողնող այս անհատական գործօնների վերաբերմամբ, ես ցանկանում եմ ուշադրութիւն դարձնել նաև այնպիսի երևոյթների մի կատեգորիայի վրայ, որոնք իմ կարծիքով աւելի լաւ է անուանել անկատար մշակութային պատմական փաստեր, ինչքան էլ որ խորթ լինի առաջին հայեացքից այս տերմինը: Սրանով ես որակում եմ այն դէպքերը, երբ որ և է իրողութիւն, որի առաջացումը կարելի էր սպասել բոլոր տուեալներով չիրականացաւ, որը իւր հերթին կարևոր հետեանքների հասցրեց, օրինակ երբ որ և է դարաշրջան չի ստեղծում աչքի ընկնող անհատ, որի կարիքը այդ ժամանակ շատ է զգացւում. և կամ աւելի փայլուն օրինակ. Հարսրուրդների հսկայ տիրապետութեան մէջ, որ պարփակում է բացի Աւստրիայից, Ունգարիայից և Բոհեմիայից նաև Բուրգունդիան և Սպանիան իւր Իտալական կալուածներով, շնորհիւ Փիլիպոս Բ. Սպանացու պսակի Մարիա Անգլիացու հետ՝ պէտք է մտնէր և Անգլիան: Բայց այդ ծրագիրը պարտութիւն կրեց կարելի է ասել հէնց սկզբում, որովհետև նրանց ամուսնութիւնը անդաւակ մնաց: Սպասուած երկխան լոյս աշխարհ չեկաւ և դրա հետեանքն այն եղաւ, որ Եղիսաբէթը բարձրացաւ Անգլիական դահլը, որի օրով և առաջ եկաւ Անգլիայի անխուսափելի բաժանումն պապութիւնից և այդ երկիրը դարձաւ բողոքական: Իսկ թէ այդ հանգամանքը ինչ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ իւր հերթին համաշխարհային պատմութեան համար, դա այնքան յայտնի է, որ դրա վրայ չարժէ ծանրանալ:

2. Միանգամայն ճիշտ է այն հայեացքը, որ պատ-

մական ինտերեսը պէտք է ուղղուած լինի բացառապէս կուլտուրական ժողովուրդներին ուսումնասիրութեան և որ վերջիններս այնքան հետաքրքիր են պատմաբանի համար, որքան բարձր են կանգնած քաղաքակրթութեան աստիճանի վրայ: Դա առաջանում է այն հանգամանքից, որ կուլտուրական ժողովուրդներն ունեցել են և շարունակում են ունենալ անհամեմատ աւելի ուժեղ ազդեցութիւն մարդկութեան վրայ, քան անկուլտուր ժողովուրդները: Մենք գիտենք շատ փաստեր նախնական ժողովուրդների թէ արտաքին և թէ ներքին կեանքից. օրինակ թէկուզ մի քանի նեզրցեղերի մասին. բայց այս ժողովուրդները հետաքրքրում են մեզ զուտ մարդարանական տեսակէտից և գրեթէ մեր մէջ ոչ մի պատմական հետաքրքրութիւն չեն զարթեցնում, որովհետև պատմութեան մէջ ներգործող գործօն չեն: Բայց երբ նրանք շնորհիւ որ և է պատահմունքի հետաքրքրութիւն զարթեցնեն, օրինակ երբ նրանք նուաճողական նպատակներով մտնեն կուլտուրական ժողովուրդների սահմանը, ինչպէս այդ արին հոնները և մոնղոլները, այդ դէպքում դառնում են մեզ համար պատմական ինտերեսի առարկայ կուլտուրական ժողովուրդների շարքում:

3. Կենցաղական պայմանները կարող են լինել պատմութեան առարկայ միայն այնչափով, ինչչափով որ նրանք ազդեցութիւն են գործում: Այս օրէնքը իւր ուժը պահում է կուլտուրայի բոլոր արտադրութիւնների նկատմամբ, որոնք երկար են ապրում օրինակ գեղարուեստական երկերի, գիտութիւնների և այլ արտադրութիւնների նկատմամբ: Այստեղ պատմաբանին հետաքրքրում է միշտ միայն մի կողմը, յատկապէս այն, որ ներկայանում է նրան պատմականօրէն ազդող: Պատմաբանը երբէք չի կարող (լինի դա նոյն իսկ զբաղանդութեան կամ գեղարուեստի պատմութիւն) բազմակողմանի և վերջնականօրէն բացատրել Ֆաուս-

տին ու Պլատոնին, կամ Սիկստինեան կապելլայի նկարները, ինչպիսի կարևոր, բացարձակ նշանակութիւն էլ որ չվերագրուէր դրանց: Ծիշտ նոյնը կարելի է ասել պատմաբանի յարաբերութեան մասին նաև դէպի ամբողջ կուլտուրան, պետութիւնը և այլն: Այսպէս պատմութեան մէջ տեղ չունեն պետական իրաւունքի սիստեմները, բազմաթիւ հաստատութիւններ, որոնք անխուսափելիօրէն ձևակերպուած են սիստեմատիկ կերպով (օրինակ որոշ պարտականութիւններ), պատմաբանը պարտական չէ հաշուի առնել այս բոլորը, որովհետև նրանք ոչ մի պատմական ազդեցութիւն չունեն: Միւս կողմից նա երբեմն ստիպուած է կանգ առնել որ և է մանրամասնութեան վրայ, որ սիստեմի տեսակէտից միայն երկրորդական նշանակութիւն ունի, բայց հանդիսացել է պատմութեան մէջ ներգործող ոյժ, ուստի անհրաժեշտ է դառնում նրա հետ ծանօթանալը, հասկանալու համար պատմաբանի հետազոտութեան ենթակայ դէպքերը:

Եւ երկար ժամանակ այն հայեացքն եմ ունեցել, որ փաստերի ընտրութեան դէպքում պէտք է կանգ առնել ընտրողի, եղակիի վրայ, ուշադրութիւն դարձնելով միայն այն բանին ինչով օրինակ որ և է հաստատութիւն կամ անհատ տարրերում է միւսներից: Դա, յիշաւի, անվիճելի է, բայց կարօտ է բացատրութեան: Բնորոշ գծերը պատմութեան համար նշանակութիւն ունեն բացառապէս այնքան, որքան մենք կարող ենք նրանց վրայ հիմնուելով հասկանալ կուլտուրայի, պետական կազմի, ժողովուրդի, անհատի առանձնայատկութիւնները և դրա համար նրանք պատմաբանի ձեռքում ծառայում են որպէս միջոց թուած գործօնների, պատմական ազդեցութեան լրիւ բացատրութեան համար:

4. Եւ արդէն բաւականաչափ բացատրեցի, որ մասսայական երևոյթները ենթադրուած են պատմու-

թիւնից որպէս տուեալներ և որ ընդհանուր պայմանները ի նկատի են առնուած միայն այնքան, որքան նրանք հարկաւոր են եղակի գործօնների բացատրութեան համար: Նոյնը կարելի է ասել նաև անհատական մոմենտների մասին. նրանք հետաքրքրուած են պատմաբանին ոչ թէ իրենք իրենց և ոչ էլ իրանց բոլոր կողմերով, այլ միայն այն բանով, ինչ որ նրանց մէջ պատմական է:

Այստեղ մենք մօտեցանք անհատի նշանակութեան խնդրին՝ պատմութեան մէջ: Այդ հարցը սովորաբար սխալ է դրուած, և եւ ինքս ստիպուած եմ հրաժարուել իմ նախկին ձևակերպումից: Պատմութեան մէջ յիշատակուած բազմաթիւ դէմքերից իսկապէս միայն շատ քչերը կարող են ի նկատի առնուել որպէս անհատներ, ինչի վիճակով. մեծամասնութիւնը նրանցից միայն մասսաներից դուրս եկած դէմքեր են, և նրանց անունը յիշատակուած է բացառապէս այն պատճառով որ նրանք պատահամբ միայն մասնակից են եղել որ և է պատմական դէպքի, որպէս սպաներ, դեսպաններ, աստիճանաւորներ և այլն: Այս պատճառով պատմաբանի համար նշանակութիւն ունի միայն նրանց գործունէութիւնը և մասնակցութիւնը այդ դէպքերում և ոչ այն անհատական յատկութիւնները, որոնցով նրանք տարբերուած են միւս մարդկանցից:

Նրանց հետ, իսկապէս, կան նաև այնպիսի անհատներ, որոնք ազդել են պատմութեան վրայ հէնց իրենց անհատականութեամբ, ինքն ուրոյնութեամբ, կամքի ակտերի ազատութեամբ. այնպէս որ այն դէպքերը, որոնց մէջ նրանք մասնակցութիւն են ունեցել բոլորովին այլ ընթացք կը ստանային, եթէ նրանց տեղը ուրիշ մարդիկ լինէին: Ինք ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այսպիսի դէպքերում չի կարելի անցնել առանց այդ անհատների ընաւորութիւնը և գործունէութիւնը խոր անալիզի ենթարկելու: Բայց նոյն իսկ այստեղ պատ-

մարանի համար հետաքրքիր է միայն այն, ինչ որ ունեցել է պատմական ազդեցություն: Ինչքան էլ մանրամասնութիւններ իմանանք այս մարդկանց կեանքից, ինչքան էլ այս մանրամասնութիւնները քստ ինքեան հետաքրքիր լինին, նրանք այլևս չեն վերաբերուի պատմութեան և այդ պատճառով էլ պէտք է անուշադրութեան մատնուեն:

Այսպիսի անհատների պատմական նշանակութեան հարցը սովորաբար արտայատուկ է այն ձևով, թէ մարդիկ ինչ դեր ունեն պատմութեան մէջ: Հարցի այդ եղանակով դնելը սխալ է և միայն խճճում է բանը: Մեծ մարդիկ այս բառի իսկական իմաստով, այսինքն այնպիսիները, որոնց մտքերը և արարմունքները ունենում են իրենց ստեղծագործող սյօր դարերի և հազարամեակների ընթացքում, պատմութեան աչքի ընկնող գործիչների մէջ շատ քիչ են և ընդհատակն շատ աչքի ընկնող մտքեր կարող էին ոչ մի ազդեցութիւն չունենալ պատմութեան վրայ և շատ կարելի է, որ մեզ չի հասել նայն իսկ նրանց մասին ոչ մի տեղեկութիւն: Երաւունք ունենք արդեօք պնդելու, որ անցեալ դարում Գերմանիայում չկար այնպիսի մարդ, որ գերազանցել կարողանար Բիսմարկին, եթէ հնարաւորութիւն ունենար գործելու քաղաքական տապալիքում, կամ այնպիսին, որ լինէր աւելի աչքի ընկնող գորավար քան Մոլոկէն: Որ մենք այս երկու գործիչների մասին ունենք տեղեկութիւն, որ նրանք դարձան պատմական անձնաւորութիւններ, բացատրւում է բացառապէս այն բանով, որ քաղաքական դէպքերը նրանց հնարաւորութիւն տուեցին գործելու: Ինչպէս յայտնի է, Բիսմարկի ամբողջ քաղաքական գործունէութեանը զարկ տուեց այն պատահական պարագան, որ նա դուրս եկաւ միացեալ լանդտագում որպէս անձնափոխանորդ Կիւսնիպցած պատգամաւորի:

Ամենատեղ և ամենաշատ ուշադրութիւն պրաւող

պատմական անձերը հանդիսանում են ի հարկէ մեծ հանճարները: Բայց պատմական ազդեցութեան տեսակետից նրանք պէտք է որոշ չափով դիջեն այն անհատներին, որոնք իրենց մտաւոր զարգացմամբ չեն կարող համեմատուել նրանց հետ: Այսպէս օրինակ նոր պատմութեան մէջ դժուար թէ որ և է մէկը իւր մեծ նշանակութեամբ կարողանայ համեմատուել Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Ա-նի հետ, որն ի հարկէ շատ հեռու էր հանճար լինելուց: Ամենից աւելի նրա անհատականութիւնն է սերտօրէն կապուած Պրուսիայի թագաւորութեան հիմնաւորման և բարձրացման հետ: Առանց նրան անհասկանալի կը լինէր Ֆրիդրիխ Մեծ, իսկ Մեծ Կոնֆուսիոսը կը լինէր լոկ անցողական մի երևոյթ: Նրա նշանակութիւնը միանգամայն իրաւացի կերպով աւելի բարձրացնում է, որովհետև Պրուսիայի և Գերմանիայի աճման հետ շարունակում է աճել և նրա պատմական ազդեցութիւնը:

Ամբողջ պատմութեան մէջ դժուար գտնուի մի ուրիշ անձնաւորութիւն, որ իւր գործունէութեան ծաւալով և նշանակութեամբ կարողանար հաւասարուել Օգոստոսին: Կեսարն անսովոր մտքի տէր մարդ էր, բայց եթէ համեմատուել լինենք նրա պատմական ազդեցութիւնը իւր որդեգրի ազդեցութեան հետ, միայն վաղանցուկ մի բան կը թուայ նա: Օգոստոսի հռոմէական պետութեան տուած կազմակերպութիւնը այն մոմենտում, երբ աշխարհը յաղթում, պառկած էր նրա ոտների տակ, ոչ միայն հիմք ծառայեց հին աշխարհի յետագայ զարգացման ամբողջ դարեր շարունակ: Այլ և նրա նշանակութիւնը զգացւում է մեր օրերում: Օրինակ այն բանում, որ գոյութիւն ունի գերմանական լեզու, և բովանական Ժողովուրդների կողմէն կանգնած են գերմանական Ժողովուրդներ, արմատով մենք պարտական ենք այն բանին, որ Օգոստոսի կազմակերպութեան ժամանակ անկարելի դարձաւ նուաճողական

պատերազմը այն չափերով, ինչքան դա հարկաւոր էր գերմանացիներին Հռոմի տիրապետութեանն ենթարկելու: Թէպէտ այդ ակտը թելադրում էին Օգոստոսին այն ժամանակի պարագաները, բայց և այնպէս այդ նրա անհատականութեան ազատ արդիւնքն էր: Կեսարը նոյնպիսի պարագաներում կանգ կառնէր որ և է ուրիշ որոշման վրայ, մինչդեռ Օգոստոսը իւր սեփական կամքով հեռացրեց այն կազմակերպութիւնը, որ Կեսարը ցանկանում էր տալ Հռոմէական կայսրութեան:

Բայց բոլորովին աննշան անձնաւորութիւններն էլ կարող են շատ մեծ պատմական ազդեցութիւն ունենալ, օրինակ Լիւդովիկոս XV-րդ կամ Կարլոս II-րդ Անգլիացին, այդպիսիների ցանկը կարելի է շարունակել որքան ուզենաք:

Ասածներից երևում է, որ խօսքն իսկապէս ոչ թէ անհատների և նրանց գնահատութեան բացարձակ նշանակութեան մասին է, այլ այն մասին, որ այս կամ այն դէմքը շնորհիւ մի քանի պատահական հանգամանքների՝ ծագման, ընտրութեան և այլն, ընկնում է այնպիսի դրութեան մէջ, որտեղ նա դառնում է պատմական պրոցէսսի կարևոր ազդեցիկ գործօն:

Այստեղ ծագում է մի ուրիշ հարց, անհատի պատմական ազդեցութեան սահմանները մասին: Որ վերջինիս գործունէութիւնը պայմանաւորուած է ընդհանուր գործօններով, որոնք մարդու կեանքում, հետևապէս և պատմութեան մէջ, հազդին դեր են խաղում, այդ անկասկած է: Եթէ հին թէորետիկները, գլխաւորապէս Սոկրատեսները և նրանց ժամանակակից հետևորդները երևակայում էին, որ իշխանութիւն, խելք, տաղանդ ունեցող օրէնսդիրը կարող է հիմնական յեղաշրջում առաջացնել համաքաղաքացիների մտքի և կեանքի մէջ, դա ի հարկէ, ուստի

պիտ է: Բայց միւս կողմից օրինակ այն բանի, թէ ինչ ազդեցութիւն կարող է ունենալ եղակի անձնաւորութիւնը ամբողջ մասսաների կեանքի և մտքի վրայ սերունդների երկար շարքում, կարող են ծառայել կրօնների հիմնադիրները և կրօնական բարենորոգիչները: Կարելի էր մատնացոյց անել նաև Բիսմարկի վրայ, որ ինչպէս յայտնի է, կանգնեցրեց լիբերալիզմի յառաջխաղացութիւնը, որ պատրաստ էր տօնելու իւր յաղթանակը, և դարձրեց իւր հայրենակիցներից մեծամասնութեանը բոլորովին այլ քաղաքական դաւանանքների:

Եւ ընդհակառակն մենք յաճախ տեսնում ենք ինչպէս աչքի ընկնող մարդիկ ուժից դուրս են գալիս ունայն ձգտումներով իրականացնելու իրենց հայեացքները, կամ, խօսելով սովորական արտայայտութեամբ, փոխելու պատմական օրհասական ընթացքը: Երկու մեծագոյն անձնաւորութիւններ Պրինցի պատի դարեշրջանի հռոմէական կայսրների մէջ՝ Տիրերիոսը և Ադրիանոս ուժասպառ եղան այդպիսի պատերազմում և վերջն էլ լիակատար յուսահատութեան մէջ ընկան: Աչքի ընկնող ձիրքերի տէր Արդուլա Խալիֆան, որ վերին աստիճանի տաղանդաւոր մարդ էր, պատկանում էր այն մարդկանց թուին, որոնցից նպաստաւոր պայմաններում առաջ են գալիս պետութեան մեծ հիմնադիրներ, (ես դասում եմ նրան աւելի բարձր քան Ֆրանկների թագաւոր Խլոդվիկին) հասնելով մեծ յաջողութիւնների վերջի վերջոյ այնուամենայնիւ պարտութիւն կրեց, որովհետեւ եւրոպական կուլտուրայի գօրութիւնը նրա յարատեւ դիմադրութիւնը ուժասպառ արեց:

Այսպիսի բախտի արժանացան XIX-րդ դարի առաջին կիսում նաև Վադարիտները. իրենց ցեղակիցների մէջ այս կրօնական բարենորոգիչները հասան մեծ յաջողութեան, ընդհակառակն Պարսկաստանում Բարիի առաջացրած կօրնական շարժումը չնայած այն

յոյսերին, որ սկզբում նա տալիս էր, պարտութիւն կրեց և այժմ էլ դեռ շարունակում է ապրել որպէս ազանդ:

Եւ այստեղ նոյնպէս, ի հարէ, ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ բաղմամբիւ առանձին փաստերը դնելու ընդհանուր բանաձևի տակ, որովհետեւ իւրաքանչիւր դէպքում վճռող նշանակութիւն ունեն առանձին պայմանները, իրար մէջ կուտոյ ուժերի յարաբերութիւնը, անշարժութեան ոյժը, արտգիցիայի և մասնայական պայմանների ոյժը մի կողմից, հակումն դէպի փոփոխութիւնը, նորութիւնը անհատական ոյժը միւս կողմից: Դրա մէջն է ահա դարաշրջանների տարբերութիւնը: Անհատական սկզբունքը ոյժ է ստանում արագ, ուժգին զարգացման զարաշրջանում. ընդհակառակն կուտուրայով յագեցած զարաշրջանները, որոնք առաջացնում են սովորաբար հոգեկան մտաւոր կեանքի յետամնացութիւն, անհատականութեան դէմ դնում են միշտ ուժեղ խոչընդոտներ և վճռական նշանակութիւնն անցնում է կեանքի ուրիշ գործոններին:

Առաջ եմ բերում այստեղ Րոոնի խօսքերը նրա 1864 թ. 27 յուլիսի Պերտէսին գրած նամակից, Դանիայի հետ խաղաղութիւն կապելուց անմիջապէս առաջ: Բոոնը տալիս է այնպիսի ցայտուն բանաձև ոչ միայն անհատի պատմական կեանքի միւս գործոնների հետ ունեցած յարաբերութեան մասին, այլ և պատմաբանի ձիշտ խնդիրների մասին, այնպէս որ դժուար կարելի լինի նրան աւելի յաջող բանաձևել: Նա գրում է. «Ինչ վերաբերում է իմ անձնական մասնակցութեանը դէպքերի մէջ, պէտք է ասեմ, որ նա այնքան էլ աննշան չէ եղել: Չնայած դրան ես էապէս շատ քիչ բան եմ արել. մեծ մասը կատարուել է բազմատեսակ, յաճախ հակադիր ձգտումների և արարմունքների փոխադրեցութեան տակ, ինչպէս սովորաբար լինում է այն ամենի նկատմամբ, ինչ որ կատարուում է

պատմականօրէն: Ճիշտ կերպով կազմել զուգահեռակողմը անկիւնագծի հիման վրայ, այսինքն այն ամենի հիման վրայ, ինչ որ կատարուել է և ճշգրիտ կերպով յայտնի է. դեպ և որոշել գործող ուժերի էութիւնն ու չափերը նոյն իսկ այնտեղ, որտեղ այդ ուժերը դեռ լիովին յայտնի չեն ահա թէ ինչ աշխատանք ունի պատմակն հանձարը, որը արտայայտուում է յօրինելու և կազմելու, բայց կոմպլիկացիայի մէջ:

III

Բացի պատմականից գոյութիւն ունի նաև մի ուրիշ վերաբերմունք դէպի անցեալը, որին ես նորա գլխաւոր ներկայացուցիչի համար կանուանէի Ֆիլոլոգիական: Ինչպէս յայտնի է, քիչ փորձեր չեն եղել դնելու Ֆիլոլոգիան և պատմութիւնը մի բանաձևի տակ և ըստ կարելոյն նոյնացնելու նրանց: Բայց այդ փորձերը նրանց բաւարար հետեանքի չհասցրին: Որ նոր պատմութեան նկատմամբ այդ նոյնացումը հանդիսանում է ուտոպիա, դա ակնյայտնի է: Բայց և հնի վերաբերմամբ պատմաբանի խնդիրները այլ են, քան կլասիկ ֆիլոլոգի խնդիրները. թէպէտ այս երկու գիտութիւնները շօշափւում են շատ կողմերով, (կերպքանչիւրը նրանցից օժանդակ, կարևոր, գիտութիւն է միևսի համար) բայց և դարձեալ նրանք էապէս իրարից տարբեր են և նրանց միացումը մի ընդհանուր «գիտութիւն հնութեան մասին» (Altertums-wissenschaft) տերմինի տակ ոչ մի հիմք չունի, որովհետև առաջ է բերում միայն թիւրիմացութիւններ: Նա արդէն առաջ է բերել ոչ ցանկալի պտուղներ հին պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ, որովհետև նա էլ աւելի մեծացրեց բռնադրօսիկ բաժանումն հետզհետէ միմեանց կապակցւող գիտական բաժինների մէջ և այն նրբացած մասնագիտութիւնը, որով այնպէս պարծենում է մեր ժամանակը, ինչպէս կարող է պար-

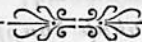
ծենալ որ և է մարդ կամ ժողովուրդ իրեն թերութիւններով: Հին պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ միացեալ, ընդհանուր պատմութեան մի մասը, այս չը պէտք է մոռանայ ոչ հին և ոչ էլ նոր պատմութիւնը, ինչ վերաբերում է ֆիլոլոգիային, ըստ իս նրա էութիւնն ամենից լաւ կարելի է որոշել հետեալ ձևով: Ֆիլոլոգիան ուսումնասիրում է և աշխատում է պատկերացնել պատմական անցեալն այնպէս, որպէս թէ այդ անցեալը ներկայ լինի. այս ամենից առաջ վերաբերում է գրականութեան և զեղարուեստի երկերին, որոնք շարունակում են անմիջապէս ազդել ժամանակակիցութեան վրայ և այդ պատճառով էլ կարիք են զգում մի գիտութեան, որ դարձնէր նրանց հասկանալի ժամանակակիցութեան համար: Բայց բոլորովին նման ձևով մենք կարող ենք ուսումնասիրել լիզուն, պետական և կրօնական հաստատութիւնները, սովորութիւններն ու հայացքները և վերջապէս որ և է էպոխայի ամբողջ կուլտուրան, մի խօսքով այն, ինչ որ միացւում է ընդհանուր «հնութիւն» (Antiquitates) տնտան տակ: Ֆիլոլոգիան չի ուսումնասիրում իւր օբյեկտները իրենց յաջորդական զարգացման մէջ, այլ կանգ է առնում առանձին մոմէնտների վրայ: Ուստի նրա մէջ ընդարձակ տեղ կայ բազմակողմանի տեսութեան համար, լիակատար մեկնութեան համար, որի մէջ չի կարող մտնել պատմութիւնը, բայց որը կը լինի գլխաւոր խնդիրը ֆիլոլոգիայի:

Ֆիլոլոգիայի մէջ մտնում է նաև կենսագրութիւնը. (Biographie) թէպէտ նա մեր ժամանակներում (այլ էր հին ժամանակ) գրեթէ բացառապէս գտնւում է պատմաբանների ձեռքին, բայց էապէս իւր մեթոդով խիստ տարբերում է պատմութիւնից: Նրա առարկան է անհատն ինքն ըստ ինքեան, այլ ոչ իրրև պատմական ֆակտոր. վերջին հանգամանքը միայն հիմք է ծառայում, որի պատճառով և գրւում է որ և է

անհատի կենսագրութիւնը: Ուստի նա մեծ բաժին է յատկացնում մանրամասնութիւններին, հերոսի ներքին և արտաքին կեանքի նկարագրութեան: Այդ չի կարող անել պատմաբանը. միւս կողմից կենսագրութիւնը, եթէ նա իսկապէս կենսագրութիւն է և ոչ թէ ամբողջ դարաշրջանը բնութագրելու մի պատրուակ, որի մէջ և ապրում է նկարագրող հերոսը, երբէք չի կարող հասնել այն բանին, ինչ որ կազմում է պատմական աշխատանքի իսկական նպատակը, այսինքն երբէք չի կարող պատմական դէպքերի բազմակողմանի և վերջնական նկարագրութիւն լինել:

II

Ամփոփում եմ իմ ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնները. ինչքան էլ որ աշխատեն կապելու պատմութեան վզին բոլորովին նոր բովանդակութիւն և նոր խնդիրներ տալու նրան, ինչքան էլ որ ժամանակի ընթացքում փոփոխութեան ենթարկուի պատմական ինտերեսի հետաքրքրութեան առարկան, միշտ կ'ըմնայ պատմութեան միայն մի տիպ, պատմական պըրսըլեմենտի հետազոտութեան մի մեթոդ, որի իսկական և մինչև այժմ չը գերազանցուած տիպարը հանդիսանում է Թէոֆիլ Կոպէն:

ԲՈՎԵՆՓԵԿՈՒԹԻՒՆ

Երես

Խմբագրողից 3.

I

Պատմութիւնը սխտեմատիկ գիտութիւն չէ	5.
Պատմական մեթոդ	5.
Պատմութեան փիլիսոփայութիւն	7.
Նոր պատմական տեսութիւնները և նրանց հիմնա- կան սկզբունքները	8.
Այդ տեսութիւնների քննադատութիւնը	10—46.
Ազատ կամք	10.
Պատահականութիւն	24.
Կոմպրոմիսի անհիմն լինելը	32.
Պատմութեան իսկական խնդիրը	33.
Պատմական օրէնքների անկարելիութիւնը	36.
Նոր տեսութիւնների ծագումը	40.
Ազգայնութիւն	41.
Պատմութեան միութիւնը	46.

II

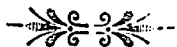
Պատմութեան սահմանումը	47.
Փաստերի որոշումը որպէս պատմութեան հիմնական խնդիր	48.
Պատմութեան կախուածութիւնը պատմական նիւ- թի պատահականութիւնից	49.

Ինչպիսի փաստեր կարող են համարուել պատմական	49.
Պատմական կարող են համարուել միայն այնպիսի փաստեր, որոնք արել են, կամ անում են ազդեցութիւն	50.
Պատմական ինտերես	50.
Քաղաքական պատմութեան գերակշիռ նշանակութիւնը	52.
Եզրակացութիւններ նախկին խորհրդածութիւններից	53.
Պատմութեան առարկայ չեն կարող լինել ժամանակակից դէպքերը	53.
Պատմական ուսումնասիրութիւնը դիմում է հետեանքից պատճառին	54.
Պատմական իմացութեան սահմանները	55.
Հոգեբանական գործօնները	58.
Սուրեկտիւ էլեմենտը պատմագրութեան մէջ	60.
Եզակի փաստերը և ընդհանուր մոմենտերը	61.
Անկատար պատմութեան փաստեր	62.
Կուլտուրական և անկուլտուր ժողովուրդներ	62.
Պատմաբանի վերաբերմունքը դէպի կենցաղական պայմանները և կուլտուրան	63.
Անհատական մոմենտներ. անհատի նշանակութիւնը պատմութեան մէջ	65.

III

Ֆիլոլոգիա և պատմութիւն	72.
Կենսագրութիւն	73.
Եզրակացութիւն	74.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425900

18829

